

प्रकाशकः—
सार्वभौम संस्कृत प्रचार कार्यालयः,
वा रा ण सी ।

❀

द्वितीयावृत्ति—दो हजार प्रतियाँ
मूल्य—एक रुपया बासठ नये पैसे

❀

मुद्रक—
वैजनाथ प्रसाद
कल्पना प्रेस
रामकदोरा रोड, वाराणसी ।

आवश्यकं निवेदनम्

वर्तमानाया शिक्षा परीक्षा पद्धतौ निबन्धलेखनमपि एक परमावश्यको विषयो वर्तते । यद्यपि संस्कृतशिक्षाविभागे पूर्वं निबन्धविषये पूर्णं ध्यानं न दीयते स्म परन्तु सम्प्रति शनैः शनैः संस्कृत शिक्षायामपि अस्य विषयस्य समादरो वर्द्धमानो विलोक्यते अत एव संस्कृतेऽपि बहूनि निबन्धपुस्तकानि लघूनि, मध्यमानि, बृहन्ति च प्रकाशितानि दृश्यन्ते । एतेषां पुस्तकानां पठनेन नूनमेव विद्यार्थिनां सुमहान् लाभं सम्भाव्यते । परन्तु संस्कृतच्छात्राणां भाषाज्ञानवृद्धये यादृशानि सरलानि पुस्तकानि अपेक्ष्यन्ते तादृशानि पुस्तकानि प्रायः विरलान्येव । अत एव अस्माभिः पुस्तकमिदं लिखितं प्रकाशितं च कतिपयवर्षेभ्यः पूर्वं यस्य इदं द्वितीयं संस्करणं सम्प्रति प्रकाश्यते ।

अस्मिन् पुस्तके यथासम्भवं अटिलसन्धिहरिताया, स्वल्पसमासाया, सरल-ललिताया, प्रवाहपूर्णाया च संस्कृतभाषायाम् एकत्रिंशत् निबन्धा लिखिता सन्ति । इदं च पुस्तकं न केवलं निबन्धविषयज्ञानाय एव लिखितं प्रत्युत संस्कृतभाषाया सरलतया प्रवेशाय तथा अनुवादविषयक-योग्यता संवर्द्धनाय अपि । अत एव निबन्धेषु स्थले स्थले सर्वासां विभक्तीनां सर्वेषां तिङन्त-कृदन्त-पदानां च सामूहिकरूपेण विपुलं सन्निवेशो विहितो वर्तते येन अनुवादलेखने, भाष्येषु भाषाविषयक-व्युत्पत्ति-वर्द्धने च छात्राणां महान् लाभो जायेत । यदि अनया दृष्ट्या विद्यार्थिनः पुस्तकमिदं पठिष्यन्ति मुहुर्मुहुश्च वाचयिष्यन्ति तर्हि निस्संशयं स्वल्पेनैव कालेन तेषां भाषाज्ञानं वर्द्धिष्यते भाषणादिषु च ते कामं समयां भविष्यन्ति ।

निबन्धेषु सर्वेषु पुस्तकस्य अन्ते निदर्शनरूपेण कानिचिद् पत्राणि अपि सन्निविष्टानि सन्ति । तथैव व्याख्यानदानस्य तदुपसंहारस्य च

शैली सन्निवेशिता वर्तते । एव च एतत्सुस्तकद्वारा परलेखने व्याख्यान-
दाने च सम्यक् साहाय्य लब्धुं शक्यते ।

आशासे, भविष्यवो विद्यार्थिनः सेवामिमां सहर्षं स्वीकरिष्यन्ति
मदीयमुद्देश्यं च सफलकरिष्यन्ति इति ।

अनन्तचन्द्रदर्शी

२०२०

संस्कृतच्छान्दासाया हितचिन्तकः—

लेखकः

सन्धिविषये एकं निवेदनम्

सन्धि विहाय पदानां पृथक्-पृथक् लेखनेन वाचने अर्थज्ञाने च
सौविध्यं भवति इति सर्वैरेव अनुभूयते । अतः संस्कृतभाषायाः सारल्येन
प्रचारः स्यादेतदर्थं सन्धिरहितायाः संस्कृतभाषायाः लेखनस्य आवश्यकता
वर्तते । परन्तु सर्वथा सन्धिपरित्यागेऽपि भाषायाः सौन्दर्यं नश्यति,
प्रवाहश्च क्वचित् क्वचित् अवरुद्धो जायते । अतः सर्वथा सन्धिपरित्यागेऽपि
भाषया सह अन्याय्य एवास्ति । अस्मिन् विषये बहुधा विचिन्तयन्नपि
अहं सिद्धान्तरूपेण इदं निश्चेतुं न पारितवान् यत् कुत्र सन्धि कर्तव्यः
कुत्र च न कर्तव्यः । अतः पुस्तकेऽस्मिन् कामपि नीतिम् अनिवार्यं
एव सरलतादृष्ट्या सन्धेः प्रयोगः अप्रयोगो वा विहितो वर्तते ।

एतद्विषये माननीया पण्डिताः सादरं निवेद्यन्ते यत् “संस्कृत
भाषायाः सौन्दर्यं प्रवाह-परिरक्षणपूर्वकं सरलतया प्रचारार्थं कुत्र सन्धि-
विधेया कुत्र च न विधेया” इति विषये स्वोया मुविचारिता सम्मतिं
दत्त्वा अनुक्रमणीयोऽयं च न इति—

निर्णीत-निवेदकः—

लेखकः—

वर्तमानसंस्कृतशिक्षाया एको महान् दोषः तन्निराकरणस्य आवश्यकता च

“भाषणेनाथ लेखने स्वामिप्राय-प्रशसनम्” ।
 भाषायाः शिक्षणस्येदं कर्म सर्वैः प्रकीर्तितम् ॥
 परं संस्कृत-भाषायाः सुचिरं शिक्षणादपि ।
 लेखने भाषणे वापि योग्यता नैव जायते ॥
 पठन्ति बहुयश्छात्राः परीक्षा उत्तरन्ति च ।
 परन्तु लेखितुं यत्नं हरयन्ते नैव ते क्षमाः ॥
 उपित्वा बहु-वर्षाणि रटित्वा च दिवानिशम् ।
 ध्ययित्वा विदुक्ते धान्यं छात्रास्तिष्ठन्ति मूकवन् ॥
 छात्रा आचार्यशर्गेऽपि पठन्तः स्मश्रुता अपि ।
 संस्कृते न क्षमाः कर्तुं सम्यक् भाव प्रशसनम् ॥
 यदन्त्यर्षं हसन्त्यर्षं सुं सुं च बहु पुर्वते ।
 अनेकाः पुर्वतेऽगुडीरपि सामान्य-भाषणे ॥
 अयमेको महान् दोषो महतीयं प्रुटिस्तथा ।
 अयं संस्कृतशिक्षायां सज्जाया निषयो महान् ॥
 तस्मादेतन्म्य दोषम्य मन्यन् नाशाय सत्वरम् ।
 छात्रैरभ्यापयैश्वापि मुपयत्नो विधीयताम् ॥

तदर्थमनुवादस्य निबन्धविषयस्य च ।
 शिक्शणे लेखने वापि ध्यानं देयं विशेषतः ॥
 अस्माकं पाठशालासु पठने पाठने तथा ।
 रटने चापि सर्वेषां दृश्यते यादृशी रुचिः ॥
 न तथा भाषणे लेखनेऽनुवादस्य च शिक्शणे ।
 निबन्धलेखने वापि दृश्यते कस्यचिद् रुचिः ॥
 तस्याद् विद्यार्थिभ्यो बहुनां विदुषा तथा ।
 न व्युत्पत्तिर्न भाषायामधिकारो विलोक्यते ॥
 अनेन हेतुना सर्वे छात्रास्तिष्ठन्ति लज्जिताः ।
 तथा संस्कृतशिक्षाया उपहासश्च जायते ॥
 अतस्तां दूषिता रीतिं त्यक्त्वा विद्यार्थिभ्युभिः ।
 परिदृष्टैश्चापि भाषायां ज्ञाने वृद्धिविधीयताम् ॥
 एतत्कार्यालयद्वारा भाषाज्ञानस्य वृद्धये ।
 सरलं ललितं चापि सर्वं साहित्यं प्रकाशितम् ॥
 तद् गृहीत्वा तदभ्यासं कृत्वा चापि निरन्तरम् ।
 भवन्तु सकलाश्छात्रा वक्तारो लेखकास्तथा ॥

विनम्र-निवेदकः

सार्वभौम संस्कृत प्रचार कार्यालयः
 वाराणसी ।

विषय-सूची

माता-पितृ-भक्तिः	१	विद्यार्थिनां कर्तव्यम्	६८
गुरु-भक्तिः	५	परिश्रमः	७३
विद्या	८	धनोपार्जनम् तदुपयोगश्च	७७
बल व्यायामश्च	११	स्त्री-शिक्षा	८१
देश-भ्रमणम्	१५	देश-प्रीतिः	८६
स्वास्थ्य-रक्षा	१६	शामोन्नति-योजना	९०
स्वच्छता	२२	समाज-संस्कारः	९६
समयस्य सदुपयोगः	२६	पुस्तकालयः	१००
एकता	३०	समाचारपत्राणि	१०४
कर्तव्य-पालनम्	३४	विज्ञानस्य उपयोगिता	१०७
सत्यवादिता	३६	ऋतोःसवानाम् उपयोगः	१११
सच्चरित्रता	४२	महापुरुषाणां जीवनचरितावलिः	११५
परोपकारः	४६	महात्मा गान्धी	११८
उद्योग-परायणता	५०	संस्कृतभाषा	१२२
शिष्टाचारः	५४	परिशिष्टम्	
ईश्वरभक्तिः	५८	पत्रलेखन-पद्धतिः	१२७
सरसङ्गः	६३	प्रस्ताव-समर्थन-पद्धतिः	१३१
		व्याख्यान-पद्धतिः	

निबन्ध-लेखकेभ्यः

[१]

रोति विचिन्त्य, विगणय्य गुणान्, विगाह्य
शब्दार्थसार्थ-मनुसृत्य च सूक्तिमुद्राः ।
कार्यो निबन्ध-विषये विदुषा प्रयत्नः
के पोतयन्त्र-रहिता जलधौ प्लवन्ते ॥
—राजशेखरस्य

[२]

शीघ्रपितान् सुसम्पूर्णानि समश्रेणिगतान् शुभान् ।
अक्षरान् वै लिखेद् यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ॥
—अग्निपुराणस्य

[३]

अतिकाश्यम्, अतिस्थौल्यं वैषम्यं पङ्क्तिवक्रता ।
अतुल्याना च सादृश्यम् अविभागः पदेषु च ॥
लेखदोषा इमे प्रोक्ताः संत्याज्या लेखकैः सदा ॥
—कस्यापि प्राचीनग्रन्थस्य

॥ वाग्देवतायै नम ॥

सरल—

संस्कृत-निबन्धादर्शः

उपवृत्तये छान्नाणाम्
संस्कृतभाषा-प्रचार-वृद्धयै च ।
एष निबन्धादर्शो
विलिख्यते सरलभाषयाऽस्माभिः ॥

माता-पितृ-भक्तिः ।

इह जगतीतले जीवाना यथा मातापितरौ उपकारं कल्याणं च कुर्वतो न तथा अन्ये कोऽपि । अन्ये जना अल्पकालार्थं सहायका उपकारिणो वा भवन्ति परं मातापितरौ तु अ मकालात् आरभ्य^१ मरणकालं यावत्^२ सर्वदैव स्वपुत्राणां साहाय्ये, उपकारकरणे, कल्याण-सम्पादने च निरतौ^३ तिष्ठत^४ ।

अवलोक्य तु तावत् । माता हि नव मास पर्यन्तं महता क्लेशेन पुत्रं गर्भे धारयति । यथा च तस्य कष्टं न भवेत् तथैव चेष्टते तथैव च आचरति । अनन्तरं पुत्रे उत्पन्ने तस्य सेवाया रक्षाया च सलग्ना भवति । तस्यैव लालने पालने पोषणे सख्यार्थे च सततं दक्षचित्ता

महान्त चिकित्साधिकारिणमेव कर्तुं प्रयतते । कथनस्य इत् सापग
वर्तने यत् सर्वे एव पितर स्वस्वपुत्रस्य अम्युनतये सुखसाधनाय च
सर्वप्रकारेण प्रयत्न विदधति ।

इयमेव मातु पितुश्च उपकारस्य स्नेहस्य वात्सल्यस्य च कथा
अस्ति । अत एव अस्माकं शास्त्रेषु मातु पितुश्च सेवाया मन्त्रेभ्य
महायान् महिमा वर्णितो वतते । यदा अस्मान् उपकाराय कल्याणाय
उन्नतये सुखाय च मातापितरौ एव प्रकारेण प्रयत्नं कुरुत तदा
अस्माभिरपि तनैव प्रकारेण तय सेवा शुश्रूषा च कर्तव्या । तयो
आशया पालनं कर्तव्यम् । तथा च आचरणं कर्तव्यं यथा माता पितरौ
च उभौ धर्मि सुविनोः सतुष्ट्या प्रसन्नमानसौ च स्याताम् । यथा तौ
आप्तशेता^{१५} तथा चलि^{१६}यम् । श्रद्धया भक्त्या भिनयेन च सदा तयो
सत्कारं समानश्च विधातव्यं । अहरहश्च वत्सनीयौ । न च तथा एक
मपि काय कर्तव्यं येन तयो स्मरणमपि कष्टं भवत्, आशु^{१७}यन्ता
वा उत्पद्यत । इदमेव पुत्राणां कर्तव्यम् । एष एव धर्मः । इयमेव
शास्त्रकाराणामाज्ञा । अथमेव च लोकपरलोकयोः परमं श्रवणं
पथा । अत एव शास्त्रेषु लिखितं वतन—

य मातापितरौ क्लेशसहेतुसम्भवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिं कर्तुं शक्या वर्षशतैरपि ॥
तयोर्नियं प्रियं कुर्यात् आचार्यस्य च सर्वदा ।
तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥

[मनु० २ २२७ २२८]

अस्माकं साहित्ये मातृभक्त्यानां पितृभक्त्यानां च अनेका कथा
लिखिता मतिः । भगवान् रामचन्द्रः पितुः आश्रया चतुदशवष-पयन्त
वने वासमकरोत् । अमरकुमारः स्वकीयौ अधी मातापितरौ स्मरन् यो

उपरि एव सदा वहति स्म । महात्मा मीधः पितुरेव प्रसन्नतायै आर्त्त-
चन कठोर ब्रह्मचर्यव्रत धारितवान् । पितुरेव सुखोपभोगाय पुरुः स्वकीयं
शौचन पित्रे दत्तवान् । एवम् अस्माक देशे ईदृशा अनेके माता-पितृ-
भक्ता महापुरुषा वभूवुः येषा नामानि अद्यापि गृहे गृहे गीयन्ते ।

तथैव यदि वयमपि माता-पितृ-भक्ता भविष्यामः तदा अस्माकमपि
परम कल्याणं, सुमहान् समादरः महती च कीर्तिः भविष्यति । अतः
सर्वैरेव जनैः मातृभक्तैः पितृभक्तैश्च भवितव्यम् ।

गुरुभक्तिः ।

अस्माक शास्त्रेषु यथा मातापितृभक्ते. महिमा वर्णितो वर्तते तथैव
गुरुभक्तेरपि । माता पुत्र जनयित्वा^१ तस्य लालन-पालनादिक करोति,
पिता च त शिद्यणाय पाठशालाया प्रेषयति, आर्थिक साहाय्य च
कुर्वते, परन्तु शिद्या-दीक्षादिना तस्य वस्तुतः कल्याण तु गुरुरेव
साधयति^२ ।

सद्-गुरुः न केवल विद्यामेव शिद्यति । न च केवल पुस्तकाना
पाठमेन पाठयति । अपि तु स शारीरिकी नैतिकी व्यावहारिकी बौद्धिकी-
मपि च शिद्या ददाति । स सदाचारस्य समयस्य, विनयस्य विवेकस्य,
यमस्य नियमस्य, दयाया दाक्षिण्यस्य तथा शीलस्य सद्ब्यवहारस्य च
उपदेश ददाति । किं कार्यं कर्तव्यं किं न कर्तव्यम्, केन पथा^३ चलित-
व्यम् केन न चलितव्यम्, कुत्र गन्तव्यं कुत्र न गन्तव्यम्, कस्य सङ्गतिः
कर्तव्या कस्य न कर्तव्या, इत्यादिक सर्वमेव शिष्याय बोधयति^४ । गुरुः

१—पैदा कर । २—करता है । ३—मार्ग से । ४—समझता है,
चतलाता है ।

अज्ञानान्धकार दूरे कृत्वा ज्ञानस्य दिव्य प्रकाश शिष्याय विनरति^५ । शिष्यस्य पशुभावम् अपनीय^६ गुरुः त वस्तुतो मानव कल्पयति^७ । गुरुः उपदेशाऽमृत पावयित्वा^८ शिष्य मृत्युमयात् मोचयति^९ तस्मै अमरत्व च प्रयच्छति^{१०} । असन्मार्गात् निवार्य सन्मार्गे प्रवर्तयति^{११} । न च केवल शिष्यत्येव प्रत्युत तस्य पुत्रवत् पालनमपि करोति । एवञ्च विविध-विद्या-शिष्येण, सदुपदेश प्रदानेन, सतत-संरक्षणेन, पुत्रवन् पालनेन, सन्मार्गे प्रदर्शनेन, असन्मार्गे निवर्तनेन च यथा गुरुयः शिष्याणां हित कुर्वन्ति, यथा च तेषां कल्याण साधयन्ति न तथा अन्यः कोपि कर्तुं पारयति । वस्तुतः अपारे संसार-सागरे निमग्नताम्^{१२} उन्मग्नता^{१३} च जनानां पारेकरणाय निपुणो नाविको^{१४} गुरुरेव । गुरुरेव च भवाटव्या महति अन्धकारे इतस्ततो भ्रमता भ्रान्तानां पथश्च्युतानां पथिकानां मार्गदर्शको महादीपः । स एव च अज्ञानाऽन्धानाम् इतस्ततो रागद्वेषादि-गतपु पतता निपतता च जनानाम् अभिनव-दृष्टि-दायको वैद्यराज ।

अनेनैव कारणेन शास्त्रेषु गुरुसेवाया गुरुभक्ते गुरुपूजायाश्च महत् माहात्म्यं लिखितं वर्तते । अस्मिन् विषये शास्त्रेषु अनेके श्लोकः मिलन्ति । यथा—

गुरुर्गरीयान् पितृतो मातृतश्चेति मे मतिः ।

❀ ❀ ❀ ❀

शरीरमेव सृजतः पिता माता च भारत ।

आचार्यशिष्या या जाति सा दिव्या साऽजराऽमरा ॥

[म० भा० शान्ति० अ० १०=]

अतोऽस्माभिः सर्वैरपि सर्वदैव गुरुणा भक्तिः सेवा पूजा च

५—देता है । ६—दटाकर । ७—बनाता है । ८—निला कर ।

९—छुड़ाता है । १०—दता है । ११—लगाता है । १२—डूबने

दुश्चो का । १३—उतराते दुश्चो का । १४—मरणाह ।

कर्तव्या । प्रतिदिन तेषां चरयेदु शिरसा प्रणामा कर्तव्या । तेषां सर्वे एव आदेशाः पालनीयाः । न तु कदाचिदपि आशया उल्लघन कर्तव्यम् । ते यथा वर्तयन् १५ तथैव वर्तितव्यम् १६ यथा चालयेयु तथैव चलि तव्यम्, यथा च आज्ञापयेयु तथैव विधातव्यम् । सर्वदा च तेषां सेवाया शुभ्रपाया द्वागतविधौ सत्कारे च सावधाने भवितव्यम् ।

अपि च । नहि कदाचित् गुरु-सन्निधौ १७ उच्चैः हसितव्यम् । न च पादौ प्रसार्थं १८ पुरस्तात् १९ स्थातव्यम् । नहि तत्र चञ्चलता प्रकटनीया । न च उद्दण्डता श्रीद्धित्य वा कर्तव्यम् । न तै सह वियाद कर्तव्यः । न असत्य वक्तव्यम् । न अपलापो २० विषेय । न अविनयी दर्शनीयः । नहि अभद्रा वाचः समुच्चारणीयाः । न च तत्समक्षे कलह कोलाहलो वा विषेयः । न च स्वप्नेऽपि गुरुषु द्वेष्या द्वेष मात्सर्य वा कदाचित् विदधोत । शिष्याणाम् इमे एव आचारा इमे एव च धर्मद्वारा प्रशसनीया भवति । ईदृशैरेव आचारैः ईदृशैरेव च व्यवहारैः गुरुषु शिष्येषु प्रसीदन्ति, दया कुर्वन्ति, अनुरक्ता भवन्ति, सर्वं वेदितव्यं वेदयन्ति, अखिलम् च उपदेष्टव्यं उपदिशन्ति । प्रसन्नेषु च गुरुषु शिष्याणां सर्वतोमुखी प्रतिभा जायते, बुद्धि विकास प्राप्नोति, विद्या सफलता गच्छति, परितो यश प्रसरति, सर्वविधं च मङ्गलं जायते ।

प्राचीनकाले एतादृशा बहवो गुरुभक्ता बभूवुः येषामुपाख्यानं श्रुत्वा पठित्वा च महद् आश्चर्यं जायते । आरुणि निजगुरोः क्षत्ररक्षणाय स्वशरीरमव व ध रूपम् अकरोत् । एफलव्या गुरो मृत्तिकामयीमेव मूर्तिं पुरतो निर्माय तद्भक्त्या शस्त्रचालने महती कुशलता प्राप ।

अस्मिन् समय प्रायेण अनेके विद्यार्थिनो गुरुषु यथोचिता भक्ति न कुर्वन्ति । न तेभ्यः सम्यक् प्रणमन्ति । न यथावत् तेषाम् आदेशस्यैव

१५—कई । १६—रहना चाहिये । १७—पस म । १८—पसार कर । १९—आगे । २०—जहान ।

पालन कुर्वन्ति । न च सविनयं व्यग्रहरन्ति । नाऽपि सेवते । न च समाद्रियते । न च अनुशासनं मन्यते । न हि ईदृशा छात्रा शिष्याचारं विचारयन्ति । यथेष्टं ते आचरन्ति यथेष्टं च व्यग्रहरन्ति । परन्तु श्रवणं कल्याणकरं पन्था नास्ति । ईदृशेन शास्त्रविरुद्धेन अनुचितेन च व्यवहारेण विद्यार्थिना कथमपि हितं न भवितुमर्हति । अतो ये छात्रा आत्मनः कल्याणमिच्छन्ति, यथा सगाहन्ते, मफलताम् अभिलषन्ति, विशिष्टञ्च वैदुष्यं कामयन्ते तैः सदैव गुरुमक्तिं कतव्या । विनयेन, सेवया, श्रद्धया, सत्कारेण, आदेशपालनेन, पितृवत्पूजनेन, उपचारेण च सर्वदैव गुरोः प्रसादनीयाः ।

विद्या

संसारे गृह्णीतवस्तुनि सन्ति परं तेषु सर्वश्रेष्ठं वस्तु विद्या एव वर्तते । नैवल्लज्जमना मनुष्य मनुष्यो न भवति अपि तु विद्यया एव । विद्यया हीना मनुष्या मनुष्यरूपं धृत्वा अपि पशुवन् आचरणं कुर्वन्ति । किं कर्तव्यम्, किम् अकर्तव्यम्, का धर्मः कः अधर्मः, कः सन्मार्गः कश्च असन्मार्गः इति ते सम्भ्रमं न जानन्ति । अत एव ते विपरीतम् आचरन्ति पदे पदे च कष्टं लभन्ते । परन्तु ये विद्यां पठितवन्तः ते सर्वमपि कर्तव्याऽकर्तव्यादिकं जानन्ति । यथोचितम् आचरन्ति । अत एव च ते सुखमयं जीवनं यापयन्ति । अत एव विद्या सर्वेषु अपि वस्तुषु श्रेष्ठं मन्यते ।

सर्वेषु धनेषु अपि प्रधानं धनं विद्या एवास्ति । कथमिदम् । यतो हि अन्यानि सभविधानि वनानि चौरा चोरयन्ति, अग्निं भस्मसात् करोति, अलं धाहयति, राज्ञः हरणं कारयति, दायादा विभ्रजते, कीटका

भूषणानि धारयन्तोऽपि न शोभन्ते न च समाद्रियन्ते एव । तेन
तामदेव शोभा भवति यावत् ते मौनं धारयन्ति । पर धदनफले
समुपस्थिते तु सर्वाण्यपि तेन भूषणानि निरर्थकानि जायन्ते । अतो
विद्या एव सर्वोत्तम भूषणम् । तथाहि—

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः ।
वास्येका समलङ्करोति पुरुषं या सस्कृता धार्यते
ह्ययन्ते खलु भूषणानि सततं धारभूषणं भूषणम् ॥
(भर्तृहरि शतकम्)

सर्वासाम् उन्नतीनामपि निदानं विद्यैव अस्ति । व्यक्तेः जातेः
समाजस्य राष्ट्रस्य वा समुन्नतिः विद्याया एव कर्तुं शक्यते । यस्या
जातौ, यस्मिन् समाजे राष्ट्रे वा विद्याया यावान् प्रचारो वर्तते तावती
एव तस्य समुन्नतिः दृश्यते । रूस, अमेरिका इङ्ग्लैण्ड प्रभृतयो ये ये
देशाः सम्प्रति श्रेष्ठ मन्वन्ते ते विद्याया एव बलेन श्रेष्ठता गताः ।
विद्याया बलेनैव ते विज्ञाने वाणिज्ये शिल्पकलाया शस्त्रनिर्माणे
शास्त्रनिर्माणे च अन्यदेशेभ्यः समुन्नता मन्वन्ते । सर्वत्र च तेषां
विशयप्रताका समुच्छ्रयति ।

विद्याया एव प्रभावेण अनेके नव-नवा आविष्कारा आविष्कृता
विदेशवासिभिः वैज्ञानिकैः । सम्प्रति वायुयानद्वारा अल्पोपसा कालेन
जना दूराद् दूरतर यान्ति । “तार” द्वारा दूरस्थितेन जनेन सह जना
वार्तालापं कुर्वन्ति । “रेडियो” द्वारा अति दूरदेशे जायमान गीत
भाषणादिकं च जनाः समीपवत् शृण्वन्ति । बहु-समय-साध्यानि बहुजन-
साध्यानि च कर्माणि यन्त्रबलेन सम्प्रति अल्पकालेन अल्पैरेव च जनैः
साधयितुं शक्यन्ते । तद् इमानि आश्चर्यजनकानि कार्याणि कथं
सम्भवन्ति ? विद्याया एव बलेन तु ।

किं नाम अधिकं निरूपयामः । सर्वथा सिद्धं खलु विद्याया

माहात्म्यम् । विद्याया हि विनयो विवेकः प्रतिष्ठा यशः सौजन्य महत्त्वं
वित्तं चेत्यादि सर्वमपि लब्धुं शक्यते । अतः सर्वैरेव बालकैः पूर्ण-
परिश्रमेण सह विद्याया अध्ययनं कर्तव्यम् । स्वममाजे सर्वेन विद्यायाः
प्रचारः कर्तव्यः । तथा च अस्माभिः प्रयत्नो विधीयेत यथा प्रतिग्राम
पाठशालाः स्थापिताः स्युः । सर्वे च भारतीया जनाः शिक्षिता भवेयुः ।
एकोऽपि जनो निरक्षरो न मिलेत् । तदैव अस्माकमपि देशः पुनः
पूर्ववत् प्रतिष्ठितो भविष्यति । अन्येषु च देशेषु सम्मानं लप्स्यते ।

ग्रहणो विद्यार्थिनः परिश्रमेण अध्ययनं न कुर्वन्ति । इतस्ततः
पलायन्ते । वृथा भ्रमन्ति । निरर्थकं बहु जल्पन्ति । खेलने कुर्दने शयने
च दिनानि अतिवाहयन्ति^६ । पुनः पुनः प्रेरिता अपि ध्यानं न ददते ।
ताड्यमाना अपि स्वभावं न परित्यजन्ति । श्रान्ते च ते विद्याहीनाः सन्तो
गुरोः पितुः मातुश्च महान्तं क्लेशं जनयन्ति । स्वयं च पदे पदे कष्टं
सहमानाः, परामत्रं प्राप्नुवन्तः दुःखमयं जीवनं धापयन्ति । अतो
विद्यार्थिभिः आलस्यादिकं विहाय परिश्रमेण यत्नेन च विद्याभ्यासः
कर्तव्यो येन स्वस्य स्वदेशस्य च महान् उपकारः संपद्येत ।

वृत्तं व्यायामश्च

सर्वेषामपि मनुष्याणां कृते यथा विद्यायाः आवश्यकता वर्तते तथैव
बलस्यापि । विद्या चलच्च उभौ अपि पदार्थौ मानवजीवनस्य समुन्नतये
संरक्षाय च परमोपयोगिनौ परमाऽवश्यकौ च । तत्रापि विद्या विना
तु जनाः बाह्वुलेन यथाकथञ्चित् स्थितिर्वाहं कर्तुं शक्नोति अपि, परं बलं

विना तु क्षणमपि कार्य-सञ्चालन न भवितुमर्हति । विद्याविहीना अपि जना बले सति परिश्रमं कृत्वा येन केनापि प्रकारेण जीवितु क्षमन्ते, परं यदि बल न स्यात् तदा तु विद्वान् अविद्वान्, धनी निर्धनो वा किमपि स्वार्थं परार्थं वा कार्यं कर्तुं न शक्नोति । अत एव छान्दोग्योपनिषदि लिखितं वर्तते यत्—

“यदा मनुष्यो बलवान् भवति तदेव स उत्थातुं शक्नोति, उत्थाय परिचरितुं शक्नोति, परिचर्यया च सिद्धिं लभते । बलेनैव मनुष्यः श्रोता भवति, द्रष्टा भवति, मन्ता भवति, बोद्ध्या भवति, विज्ञाता भवति, कर्ता भवति । का कथा मानवानाम् ? ब्रह्मण आरभ्य षीट-पतङ्ग-पिपीलिका-पर्यन्तं समस्ताऽपि सृष्टिः । बलेनैव जीयमाना वर्तते । अत सर्वैरेव बलस्य उपासना कर्तव्या इति” ।

एतेन स्पष्टतया ज्ञातुं शक्यते यत् बलस्य जीवने कियती उपयोगिता वर्तते । परमात्मनः प्राप्तिरपि बलेनैव सम्भवति इत्यपि उपनिषदः कथयन्ति—

“नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः” इति ।

एवञ्च शौच-स्नानादि नित्यकर्मण आरभ्य आत्मप्राप्तं पर्यन्तं सर्वाणि अपि लघूनि महानि वा कर्माणि बलस्यैव साहाय्येन सिद्ध्यन्ति । यद्यपि कार्यसिद्धौ अन्यानि अपि कारणानि अपेक्षितानि भवन्ति पर सर्वप्रथम बलमेव आवश्यकं भवति । अत एव भगवान् वेदव्यासी महा भारते वदति—“सर्वे बलवता साध्यम्” इति ।

ये तु जना दुर्बला निर्बला वा भवन्ति तेषां जीवनं महाक्लेशकरं भवति । ते सर्वत्रैव पराभूता अपमानिता अनादृताश्च जायन्ते । न तान् तृणमदृशमपि जना मन्यन्ते । पदे पदे अन्येषां साहाय्यं प्रतीक्षमाणाः ते दिवानिश दीन-हीना मदता दुःखेन दिनानि अतिवाहयन्ति । दैवमपि तेषां साहाय्यं न कुरुते । सुप्तं सम्पत्तिश्च तेष्यः शतं क्रोशान्दूरे तिष्ठति । परिवारस्य समाजरस्य च कृते ते भारभूता भवन्ति । अतः अस्माभिः तथा-

विधाः प्रयत्ना अनुष्ठेया येन समाजस्य सर्वेऽपि नरा नार्थश्च पूर्णरूपेण
बलवन्तः स्वास्थ्यसपन्ना आत्मरक्षण-समर्थाश्च भवेयुः ।

अस्मिन् समये सर्वाऽपेक्षया बलसञ्चयस्य महती आवश्यकता वर्तते ।
यतो हि अस्माकं बहुो विवेकशून्या मदोद्धता श्राततायिनः शत्रवः
शस्त्रास्त्रैः, बलात्कारेण, छल कपटादिना, दुराचारेण सर्वैरेव च उपायैः
अस्माकं देशस्य धर्मस्य भाषायां धर्मस्थानानां सम्पत्तेः सम्प्रदायाश्च
विलोपं कर्तुं प्रयत्नशीलाः सन्ति । प्रतिक्षणम् अथर्वसं प्रतिक्षन्ते । लब्धे
च अथर्वसरे त्वरितमेव आक्रमणं कुर्वन्ति । अस्या सङ्घटप-नाया परि-
रिधतौ यदि सर्वेऽपि वयं भारतीया दुर्बलता दूरे परित्यज्य बलवन्तो न
भविष्याम आत्मरक्षणाय च प्रदपरिकराः सुसन्नद्धाः सावधानाश्च न
मत्रामः तावत् अस्माकं जीवन धनं मर्यादा वा सर्वमपि अरक्षितमेव
मन्तव्यम् । अत एव सम्प्रति बलसञ्चयस्य उपरि ध्यानदानस्य
विशेषावश्यकता वर्तते ।

बलवर्द्धनस्य अनेके उपायाः सन्ति । यथा व्यायामः, मल्लयुद्धम्,
प्राणायामः, खेलनं, वर्द्धनं च । एतेषां प्रचारेण समाजे बलस्य वृद्धिः
कर्तुं शक्यते । इदानीं ग्रामे ग्रामे व्यायामशालायाः स्थापना कर्तव्या ।
सर्वाणि च व्यायामोपयोगीनि दण्ड मुद्गरादीनि साधनानि एकत्र
करणीयानि । तत्र ग्रामस्य सर्वेऽपि बालका सुबानश्च आगत्य आवश्यक-
रूपेण मत्किञ्चिद् व्यायामादिकं कुर्युः । ग्रामेषु नगरेषु वा यत्र यत्र
पाठशालाः चलन्ति तत्र तत्र व्यायामशाला अपि स्थापनीयाः येन
विद्यार्थिनः प्रतिदिनं विशेषार्जनेन सह बलसञ्चयमपि कर्तुं समर्था
भवेयुः । इदानीं शत्रुभिः छिन्न भिन्न-कलेः भारतमाता न केवलं
स्वपुत्रान् विद्यारामेन निपुणान् द्रष्टुं समीहते प्रत्युत शीघ्रं वीर्यं
पराक्रमे च प्रयत्नान्, वैरि निर्दलने निपुणान्, आत्म-सरक्षणो च
समर्थान् द्रष्टुं समीहते । सम्प्रति स्वर्गादपि गरीयस्या वन्दनीयाया
निबभारसमाप्तुः प्रतिष्ठा-रक्षायै नहि दिवानिश विलासमग्नानां प्रसाधन-

परायणानां सुकुमारशरीराणां युवकानां प्रयोजनं वर्तते अपि तु जितेन्द्रि-
 आणा विलासविमुग्धना उल्लिख्यकलेवराणां विशालमनसा मलमता
 युवकानां वर्तते । अतो विद्यालयेषु पठत्सु, ग्रामेषु वा गृहकर्म कुर्वत्सु,
 सर्वेष्वपि युवकेषु मल-वर्द्धनाय स्थले स्थले प्रतिराठशाला च विशेषरूपेण
 व्यायामशालानां सञ्चालनाय समुत्सोहो विधेयः सर्वे च नागरिका ग्रामोणा
 वा युवानो व्यायाम करणार्थं प्रेरणीयाः ।

एवमेव विभिन्नप्रकाराणाम् आसनानाम् अभ्यासेन प्राणायामेन च
 शारीरिकी शक्तिः वर्द्धनीया । विशेषतो ये जनाः शिक्षिता विद्वांसो वा
 सन्ति ते व्यायामशालायां गत्वा व्यायामकरणे लज्जन्ते । तेषां कृते
 अयमेव प्रकारो विशेषरूपेण उपकारको भवति । अन्ये च सूर्यनमस्कारा-
 द्यो ये ये अनेके नवीनाः प्रकारा आविष्कृताः सन्ति व्यायामविद्या-
 विशारदैः तेषामपि यथासम्भवम् उपयोगो विधेयः । इत्यमेव खेलनेन
 कूर्दनेन धावनेन उच्छ्वलनादिना चापि अङ्ग प्रत्यङ्गानि बलवन्ति स्फूर्ति-
 मन्ति च भवन्ति । एतदर्थं प्रत्येक ग्रामे नगरे च दृश्यं सुमनोहर
 विशाल समतल च क्रीडायाः प्राङ्गणम् अपेक्ष्यते । अत्रैव प्रतिदिन
 सायंकाले तत्रत्याः सर्वेऽपि बालका युवानश्च समागत्य केचन कन्दुकेन
 केचन पादकन्दुकेन अपरे गुलिका-दण्डाभ्यां कतिपये वीटया च खेलन
 क्रुयुः । केचन हनुमत्कूर्दनम् अङ्गदकूर्दनं गजप्राहञ्च विदर्धयन् । अन्याश्च
 प्राचीना नवीना वा मलवर्द्धिकाः क्रीडा क्रुयुः । लवणश्च बालिकाः
 तत्रैव पृथक् स्थाने स्वमलानुसारं क्रीडनं कूर्दनं धावनं प्रपतनम् उत्पत-
 नञ्च क्रुयुः । सर्वत्रैव ईदृशी व्यवस्था विधेया ।

पुरुषसमाजे इव महिलासमाजे अपि बलवर्द्धनस्य आवश्यकता
 वर्तते । यद्यपि ग्रामोणाः, तत्रापि साधारण-गृहस्थानां स्त्रियः प्रायशो
 गृहकार्यकरणेन पात्रमार्जनेन कुटनेन पेपणेन प्रस्फोटनेन इतश्चतो
 गमनाऽगमनाभ्यां धावनेन च बलवत्यः स्फूर्तिमत्त्वश्च भवन्ति परं धनि-
 कानां स्त्रियस्तु नित्यकर्माणि विहाय सकलमपि समयं शयने उपवेशने

एव वा यापयन्ति । अतस्ता नितान्तमेव सुकुमारशरीरा भवन्ति । अथच
 या इदानीं कन्या प्रियालयेषु अध्ययन कुर्वन्ते ता अपि बाहुल्येन रिलास-
 परायणा भवन्ति सौकुमार्ये एव च आत्मनो गौरव मन्यन्ते । परन्तु
 सम्प्रति दुराचारमये समये एतादृशीना महिलाना मर्यादा-रक्षण
 नितान्तम् असम्भव वर्तते । अतः सम्प्रति सौकुमार्यप्रियतान् अपनीय
 स्त्रियोऽपि तथा शारीरिक शक्ति-सम्पन्ना भवेयुः यथा न कोऽपि तासा
 धर्मणम् अपहरण बलात्कार वा कर्तुं शक्नुयात् । यदि च सुर्याम् तदा
 तन्मालमेव ताडितो मारितश्च यमसदन नीयेत । अतो धनिकैः जनैः
 तथा स्त्रियो राधनीया येन ता अपि गृहकार्यकरणे निःसङ्कोच प्रवृत्ता
 भवेयुः । कन्यापाठशालासु च सञ्चालक महाशयैः काचन ईदृशी योजना
 विधेया यथा बालिका अपि स्वस्था उल्लिख कलेवराश्च भवेयुः । अस्मिन्
 विषये बडीदास्य कन्यामहाप्रियालयादीनाम् अनुकरण कर्तव्यम् ।

एव प्रकारेण समाजस्य विभागद्वयेऽपि विद्याप्रचारेण सहैव यदा
 बल-वर्द्धनस्यापि कृते प्रचारो यत्नश्च भविष्यति, सर्वे च बालका, बालिका,
 नरा नार्यश्च विद्यया बलेन च मममेव सुसम्पन्ना भविष्यन्ति तदैव
 आत्मनः समाजस्य राष्ट्रस्य वा कल्याण भविता ।

देश-भ्रमणम् ।

ज्ञानोपाज्जनस्य यानि अनेकानि साधनानि सन्ति तेषु देशभ्रमणम्
 अपि एकं मुख्य साधन मन्यते । पुस्तकाना पठनात् यत् ज्ञानं न जायते
 तत् देशभ्रमणात् भवति । पुस्तकेषु क्व विविधदेशाना नानाविध-नद-
 नदीनां विभिन्नाना गिरि-वर्तमाना च पाठं पठामः । परन्तु यावत् तेषा

वस्तुना ऐतिहासिकाना अनेकेषा दर्शनीयस्थलाना च साक्षात् निरोक्षणं न भवति तावत् न तेषा यथार्थज्ञानं जायते नाऽपि हृदयस्य परितोष एव भवति । इदानीं रासारे कतिपयवस्तूनि सर्वाधिकानि आश्चर्य-जनकानि मन्यन्ते । यथा—चीनदेशस्य भित्तिः, आगरानगरस्य ताजमहलनामकं मयनमित्यादि । एतेषा परिचयं वयं पुस्तकेषु पत्राणि च अत्र लाकयामः । परं तेषा समीपे गत्वा उभयक् अत्रलोकनेन यथा वास्तविकं ज्ञानं सन्तोषश्च भविष्यति न तथा पुस्तकशतानामपि अध्ययनेन भवितुं महति । अतो देशभ्रमणं प्रशंसन्ति कुशलः ।

अन्यच्च देशभ्रमणात् कृपमण्डकता नश्यति, बुद्धेश्च विकाशो जायते । ये जनाः प्रायेण एकस्मिन् स्थाने निवसन्ति, न कदाचित् इतस्ततो गृहान् ग्रामाद्वा वहिः निर्गच्छन्ति ते कृपमण्डकं सदाः सङ्गृह्य चित्तनुद्धयो भवन्ति । ये मण्डकाः सदैव कूपेषु निवसन्ति न कदाचित् वहिः सरादिषु गच्छन्ति ते कृपमेव गृह्णन्त्यन्ते । तमेव सर्वतोऽधिकं विशालं गभीरञ्च अवगच्छन्ति । इदं न जानन्ति यत् कृपादपि विशाला जलाशयाः सन्ति इति । तथैव ये जना वहिः विभिन्नस्थानेषु भ्रमणं न कुर्वन्ति तेषामपि कृपमण्डकस्य इव शङ्कं चित्ता बुद्धिर्भवति । परं ते एव यदा वहिर्गच्छन्ति, विविधदेशेषु भ्रमन्ति, नानाविधानि नगराणि अत्रलोकयन्ति, विविधैः पुरैः सह वार्तालापं कुर्वन्ति, अत्यद्गतानि वस्तूनि साक्षात्कुर्वन्ति, मित्तं भिन्नान् आचारान्, भिन्नभिन्नान् व्यवहारान्, नानाविधा वेषभूषा, चित्रविचित्राणि रूपाणि, विविधा भाषा, अदृष्टानि अद्भुतानि अकल्पितानि च जीवने-तूना स्वरूपाणि निरीक्ष्यते तदा तेषा मोहो निवस्यति, कृपमण्डकता पलायते, नुद्धता अपयाति, बुद्धिश्च महान्तं विकासं प्राप्नोति, महायाश्च अनुभवे जायते । अतो यथासम्भवं यथाशक्ति यथासमयञ्च सर्वत्र देशभ्रमणं कर्तव्यम् ।

भ्रमणेनैव अस्माकं परिवाराणां तीर्थानामपि दर्शनं भवति । तत्र च दर्शनेन धर्मं बुद्धिर्जायते, अधर्मबुद्धिः नश्यति, मनसि परिव्रता उत्पद्यते,

साधनानि सन्ति । परं तस्य स्वास्थ्यं समीचीनं नास्ति । अस्वस्थो वर्तते । रोगशय्यायां परिशोऽस्ति । तदा किं स उपरि लिखितेभ्यः साधनेभ्यः सुखं भोक्तुं क्षमते ? नैव, कदापि नैव । न स भोक्तुं शक्नोति । न च दधिकुम्भार्थादफमेव सेवितुं प्रभवति । घृतस्य तु स्पर्शोऽपि तस्यै हानिकरः । न च स यानेषु आरुह्य विहारमेव कर्तुं शक्नोति न च सेवना एव तस्य यथावत् सेवा कर्तुंमर्हति । अतः अस्वस्थः पुरुषः स्वयं तु किमपि सुखसाधनम् उपाञ्जितुं प्रभवत्येव नहि अपितु पूर्वोपाञ्जितेभ्योऽपि साधनेभ्यो वञ्चितस्तिष्ठति । अतः अन्वधनाऽपेक्षया अस्यैव धनस्य उपार्जनं सरलतरं परमावश्यकं वर्तते इति सिद्धं भवति । अतएव च कथं स्वास्थ्यस्य हानिर्नायते कथञ्च तस्य रक्षां कर्तुं शक्नते इत्यस्यैव पिपयस्य उपरि सर्वप्रथमं ध्यानदानाय उपदिशन्ति आर्युर्गुंदाचार्याः । महाकविः कालिदासोऽपि कुमारसम्भवे एकत्र कथयति—

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्, इति ।

यदि मातरि पितरि कश्चिद् दोषो रोगो वा न भवति तर्हि प्रकृत्येव स्वस्था जना उत्पद्यन्ते । परन्तु विपरीतेऽन्याद्विपरीतानि जनाः स्वस्थमपि शरीरं स्वयमेव अस्वस्थं कुर्वन्ति । शयनस्य जागरणस्य, भोजनस्य पानस्य, उरुधानस्य उपवेशनस्य, भ्रमणस्य विश्रामस्य च नियमानां प्रायेण नरा उल्लङ्घनं कुर्वन्ति अतस्तेषां स्वास्थ्यं विनष्टं भवति । कदा शयितव्यम् कदा जागरितव्यम्, किं भोक्तव्यं किं न भोक्तव्यम्, किं पातव्यम् किं न पातव्यम्, कस्याम् श्रुतौ कौटशा आहार-विहारा हितकरा भवन्ति कौटशाश्च अहितकरा इत्यादीनां ते विचारं न कुर्वन्ति । उपदिश्यमाना अपि ध्यानं न ददते । यथेच्छं शेरते यथेच्छं च जाग्रति, यथाकामं च भुञ्जते पिबन्ति च । विपरीतं वा सर्वमपि कार्यमनुतेऽन्ति । अस्मादेव कारणात् अस्माकं देशस्य बहवो जनाः अल्पीयसि एव वयसि स्वास्थ्य-हीना आयन्ते भारभूतं निरर्थकं च जीवनं यापयन्ति ।

विशेषतो विद्यार्थिभिः नवयुवकैश्च स्वास्थ्यरक्षाया उपरि पूर्णरूपेण ध्यान
दातव्यम् । स्वास्थ्य-नियमानुसारमेव सदा वर्तितव्यम् । ब्राह्मे एव
सुहूर्त अहरहो^१ जागरितव्यम् रात्रौ च यथासमयमेव शयन कर्तव्यम् ।
देश-कालौ विचार्यैव आहार विहारादीना व्यवस्था विधेया । शरीरस्य
बल्लार्षा स्थानस्य च स्वच्छताया सदा सावधानतया स्थातव्यम् । प्रति-
दिनञ्च व्यायामं कर्तव्यः । नहि भलिने रोगद्रूपिने च स्थाने कदापि
गन्तव्यम् । न चापि ईदृशैः पुरुषै सह ससगा विधेयः । साय प्रातश्च
यथासम्भवं प्रतिदिवस स्वच्छ-वायु सेवन कर्तव्यम् । न च काचित्
मनसि दीर्घचिन्ता करणीया । प्रसन्नहृदयेन च सर्वदा भवितव्यम् । नहि
अनिष्टा वार्ता चेतसि चिन्तनीया । नापि निन्दिते पथि पादा धारणायौ ।
न च करिमाश्रित् अणीयसि^२ अपि रोगे समुत्पन्ने ततः प्रमदितव्यम् ।
स्वरितमेव च तस्य प्रतीकाराय प्रयतितव्यम् । एषधिषै, अन्वनिषैश्च
आयुर्देशोपदिष्टै, नियमै, यदा वय स्वकीय स्वास्थ्य रक्षिष्यामः तदैव
सर्वमपि कार्यं साधयितुं सुखं च समासादयितुं नमर्था भविष्यामा
नाऽन्यथा । अत एव आचार्यवर्याः प्राहुः—

“धर्मार्थकाममोक्षाणाम् आरोग्य मूलमुत्तमम्” इति ।

स्वच्छता ।

स्वास्थ्य रक्षायै ये ये उपाया निर्दिष्टाः सन्ति तेषु स्वच्छता अपि
एकं परमावश्यकः उपायो वर्तते । पूर्णरूपेण स्वस्थोऽपि मानने यदि

स्वच्छताया उपरि ध्यान न दत्त्वा मलिनानि वस्त्राणि परिधत्ते, * मल्लिनाया शय्याया शेते, मल्लिने गृहे निवसति, स्वकीय शरीर च मल्लिन रक्षति तर्हि तस्यापि स्वास्थ्य नश्यति । का पुन वार्ता अस्वस्थाना साधारण-रस्थाना वा जनानाम् ? अतः सर्वैरेव जनैः देहस्य वस्त्राणा वासस्थानस्य पार्श्वभूमे. शय्यादीनाञ्च स्वच्छताया उपरि पूर्णतया ध्यान देयम् । एषु वस्तुषु सम्यक् स्वच्छेषु साधु परिष्कृतेषु च रोगाणा नाशः, वायोः शुद्धि, चक्षुःशोराह्लादः, मनसः प्रसन्नता, आरोग्य-वृद्धिश्चेति ग्रन्थेके लाभो भवन्ति ।

परन्तु इदं जानन्तोऽपि जना बहुधा दुरभ्यासेन आलस्येन च स्वच्छताया उपरि विशेष ध्यान न ददते । ग्रहणा जन्मकालत एव मल्लिन-वस्त्रधारणस्य, मल्लिने स्थाने निवासस्य, सप्ताहे एकवार स्नानस्य, मल्लि-नातिमल्लिनाया शय्याया शयनस्य च अभ्यासो वर्तते । तादृशे एव परिवारे तेषा जन्म अभूत् । अतो जन्मकालीनो दुरभ्यासस्तेषा भाटयति न दूरीभवति । यथा कदमस्य * कीटाः कर्दमे एव सुखमनुभवन्ति तथैव मल्लिन्ये एव तेषा मनो रमते । नहि ते स्वच्छतायै विशेषपरिधम पतुंभीहन्ते । अपरे च केचन आलस्यवशादेव स्वच्छतायै प्रयत्नशीला न भवन्ति । ते मनसा स्वच्छता रोचयन्तोऽपि * आलस्य वशीभूताः तदर्थं प्रयत्न न कुर्वन्ति, मल्लिन्यमये एव च धातावरणे जीवन यापयन्ति । ईदृशा जनाः स्वकीयं स्वास्थ्य नाशयन्त परेषा पार्श्ववर्तिनामपि स्वास्थ्य-हानेः कारणीभूता भवन्ति, परम्परया समाजस्य च । ईदृशा अपि जना यथा मल्लिनताप्रियताम् अपनीय स्वच्छता सम्यादने दत्तावधना भवेयुः तथा अस्मामि* प्रयतनीयम् ।

स्वच्छताया अभावो मल्लिनतायाः सत्ता* च ग्रन्थेकप्रकारेण

१- पहनता है । २- कीचड़ का । ३- पसन्द करते हुए भी ।

४- रहना, घने रहना ।

अस्मान्म अपरार करोति । देहे वस्त्रे यासस्थाने वा यत्र यत्र मालिन्यं भवति तत्र तत्र रोगाणां बीजाण्यः उत्पद्यन्ते । ते च योवाण्यव, अस्माकं शरीरेषु आक्रमणं कुर्वन्ति । आक्रम्य च नानाविधान् रोगान् उत्पादयन्ति । तेन च वयम् अकाले एव काल-कमलिता भवाम ।

अन्यच्च, न केवलम् इयम् अस्वच्छतापिशाचिनी देहस्यैव स्वास्थ्य-हार्ति करोति अपितु मनसोऽपि । देहेन सह मनसो घनिष्ठं सम्बन्धो वर्तते । यदा शरीर स्वच्छं पवित्रं सुररिष्कृतञ्च तिष्ठति तदैव मनोऽपि सुस्थं सुप्रसन्नं च जायते । प्रसन्नेनैव मनसा सर्वाणि कार्याणि सुचारुरूपेण कर्तुं शक्यन्ते । यदा च देहादिकं मलिनं भवति तदा मनसि अपि प्रसन्नता न समुदेति न च किमपि कार्यं सम्यक्तरस्त्रेण सम्पद्यते । एतदतिरिक्तम्-मलिनवाससां^५ मलिनदेहानां च जनानां समीपे न केचन गन्तुमिच्छन्ति, न तैः सह उपवेश्युमीहन्ते^६ नापि वार्तालापमेव कर्तुमभिलषन्ति । न केवलं परकीयाः प्रत्युत स्वकीया अपि य धुरान्धवाः तैः सह उपवेशने भोजनपानादौ च महतीं घृणां प्रकटीकुर्वन्ति ।

इमानि खलु मलिनतायां दूषणानि सन्ति । अतो देहस्य, वेपमुपाया, वासभूमेः, शय्याया, अन्येषां च पार्श्ववर्तिना वस्तूनां स्वच्छतायै परिष्काराय च प्रत्येकं पुरुषेण यथासम्भयं पूर्णमत्नो विधेयं । प्रतिदिनं शौचं, दन्त-घासनं, हस्तपादादि प्रक्षालनम्, स्नानं, वस्त्रपरिष्कारः, केशप्रसाधनम्, गृहमार्जनम् समये समये केशकर्तनं नपङ्कतनञ्च सम्यक् प्रकारेण कर्तव्यम् । एतेन स्वास्थ्य-रक्षणे साहाय्यं मिलिष्यति, सहैव सर्वत्र अप्रति-हृतः प्रवेशः, सम्बन्धमाजे समादरः, मद्रपुरुषेषु गणना च भविष्यति ।

इयं वाह्य स्वच्छतायां वार्ता अभूत् । परं न केवलं वाह्य स्वच्छतया एव कश्चित् स्थस्यो भवितुमर्हति नापि सम्बन्धमाजे समादरमेव लब्धुं शक्नोति । अतः एतदर्थम् आन्तरशुद्धेरपि महती आवश्यकता वर्तते ।

यदि आम्यन्तरे पवित्रता नास्ति, भाव शुद्धिः नास्ति, मनसि विकृता एव भवति चिन्तते, हृदय दूषित वर्तते तर्हि बाह्य परिष्कारस्य किञ्चित् मूल्य नास्ति । तत् खलु आङ्गभ्रमात् भवति, बद्धनाया वा साधनम् ।

ग्रहन्तःसमाजे अनेके एवविधा एव पुरुषाः सन्ति । ते प्रतिदिने स्वयमेव शमश्रूणि^७ मुण्डयन्ति । दिने वारतय स्नानं कुर्वन्ति । अहरहः वरा प्रक्षालयन्ति । अनेके साधने शरीर भाजयन्ति^८ । यदा यदा बहिर्गच्छन्ति तदा तदा कङ्कतिकाभि^९ देशान् प्रसाधयन्ति । अतिशुभ्राणि वसनानि धारयन्ति । उपानहौ सतत प्रोञ्जनादिना निर्मले रक्षन्ति । वासस्थान च तेषा सर्वथा सुमार्जित सुररिपुत्र नानाप्रिधैश्च रमणीयैर्वस्तुभिः सुसज्जित तिष्ठति । एव ते बाह्यपरिष्कारे आश्चर्यकृताया अपि कदाचित् अधिप्य न ददते । परन्तु आम्यन्तरो भागस्तेषा महामलिनो भवति । न ते अन्वयवदनात् विरमन्ते । न उत्कोचग्रहणात्^{१०} सङ्कुचन्ति । न परप्रारण^{११} दूषण मन्वन्ते । न परदार-ससर्गात्^{१२} लज्जन्ते । न कार्य-मिदये उचितमनुचित वा विचारयन्ति । पर किं वेपपरिष्कारेणैव एतादृशा जनाः सम्भवद् प्राप्तुमर्हन्ति ? सामाजिक समादरस्य वा अधिकारिणो भवितुं शक्नुवन्ति ? मनसि विविधान् दूषितान् विचारान् विभ्रतः^{१३} आत्मान सर्वथा स्वस्थ रक्षितुं क्षमन्ते ? समाजस्य कृते च ते आदर्शपुरुषा वक्तुं शक्नुवन्ते ? नैव । एतदर्थम् उभयत्र^{१४} परिष्कारस्य आश्चर्यकृता वर्तते । यथा बहिः तथैव आम्यन्तरेऽपि । अस्माकं शास्त्रेषु तु बाह्यशुद्धेः अपेक्षया आम्यन्तरशुद्धेः एव अधिक महत्त्व वर्णित वर्तते । पर सम्प्रति तद्विपरीतमेव आचरणं दृश्यते । इदानीं बाह्य-वेपभूषादि-परिष्कार एव अभ्यतायाः परिचायकः मन्यते । आम्यन्तर

७—दाढी । ८—माफ करते हैं । ९—कल्लियो से । १०—घूस लेने से । ११—दूसरे को टगना । १२—दूसरे की स्त्री के ससर्ग से । १३—धारण करते हुए । १४—दोनों जगह ।

यथा तथा वा अस्तु । पर नहि अनेन एकदेशिना परिष्कारेण वृत्तेः समाजस्य वा लाभो भवितुमर्हति । अतः अस्माभिः उभयविधस्त्राणि परिष्कारस्य दृष्टे प्रयतितव्यमिति ।

समयस्य सदुपयोगः ।

समयस्य सदुपयोगः मानव-जीवनस्य एक परम हितकारि कर्तव्यं वर्तते । यद्यपि सदुपयोगः सर्वेषामपि अस्तु कर्तव्यः । नहि किमपि अस्तु दुरुपयोगाय भगवता निमित्तम् । कुद्वनमस्यापि अस्त्यचिद् यस्तुता यदि कश्चिद् दुर्व्यवहार करोति तर्हि स, न तेन सह, अपि तु भगवता सह दुर्व्यवहार करोति । अतः स्वकल्याण वाञ्छना पुरुषेण सर्वेषामेव पदार्यानां सदुपयोगः सद्व्यवहारश्च विधेयः । पर तत्रापि समयस्य सदुपयोगाय विशेषरूपेण ध्यानदानम् प्राप्तवक भवति । इदं तत्र कारणम् । समयो हि अन्यवस्तूनाम् अपेक्षया अधिक महत्त्वपूर्णम् अधिक च मूल्यवद् वस्तु वर्तते । अन्यानि वस्तूनि विनष्टानि पुनरपि लब्धुं शक्यन्ते । पर समयो विनष्टो न केनापि उपायेन पुनः परावर्तयितुं शक्यते । यत्न आशुषा यावान् अशौ निरर्थक गतं स गत एव । अतस्तथा प्रवर्तितव्यं पुरुषेण यथा एकस्यापि क्षणस्य दुरुपयोगो न भवेत् । अथ च सर्वेऽपि समयः सम्यग् उपयुक्तः समुचितेन रूपेण च प्रतिपादितः^१ स्यात् ।

दौर्भाग्यवशात् इदं सर्वं जानन्तः अपि प्रायेण समयस्य द्विधा दुरुपयोगं कृताः कुर्वन्ति । अर्थकारणेन^२ अभावेन च । अनेन कार्यसमाप्तौ समयं अपि निरर्थकं अथ वा नष्टं । इतो भ्रमन्ति ततो भ्रमन्ति । अप्रयोजनं गृहे गृहे आदिगच्छन्ति । न ते स्वार्थं एव किञ्चित्

जीवनस्य उद्देश्य वर्तते । देव दुर्लभमिदं मानव-शरीरं लब्ध्वापि यो न धर्ममाचरति, न धनम् उपार्जयति, न विषयोपभोगं कुरुते, न वा मुक्तये एव प्रयत्नमनुतिष्ठति स निरर्थकमेव जीवति । तस्य जीवनस्य नापि आवश्यकता वर्तते न च अधिकार एव । न च इयं कर्मभूमिरेव एतादृशानां निष्क्रियानां भारं बोद्धुमिच्छन्ति । वेदा अपि उपदिशन्ति—

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीषिषेत् शतं समाः”

[ईशोपनिषद्, २]

अर्थात् यो हि कर्माणि कर्तुमिच्छति तेनैव जीवितव्यं न तु निष्क्रियेण । अतः सामर्थ्ये यति सर्वत्रैव शरीरधारिभिः सत्कार्य-भङ्गादनैरेव समयो साधनीयः । न तु कदाचित् निरर्थकं कालो नेयो न वा तस्य दुःखपयोग एव कर्तव्यः । अथ हि समयस्य सदुपयोगो जीवन-सफलतायाः प्रथमं साधनम्, सर्वविधं समुन्नते मूलमन्त्रः, आत्म-निर्माणस्य च परमं साधनम् अस्ति । अत एव अस्मिन् विषये सर्वेषामपि सावधानतया वर्तितव्यम् ।

प्रकृतिरपि कार्य-परायणताया एव उपदेशं ददाति । प्रकृतौ चास्ति पदार्थाः सृष्ट्याः सन्ति ते सर्वेऽपि अहोरात्रं कार्य-सलग्ना एव दृश्यन्ते । सूर्यं चन्द्राभ्याम् आरभ्य कीट-पतङ्ग-पिपीलिकाः^{११} पर्यन्तं सर्वेऽपि एव ह्यव्यापारे व्याधृता^{१२} विलोक्यन्ते । अतः प्रकृत्या अपि इयमेव शिखा मिलति यत् नहि केनापि समयस्य अनुपयोगः कर्तव्य इति ।

अन्यच्च ! ये किमपि कार्यं कर्तुं न वाञ्छन्ति परिश्रमाद्वा आत्मानं चोरयन्ति तेषां क्वचित् निर्वाहोऽपि दुर्लभ एव भवति । नहि ईदृशान् जनान् केऽपि रोचयन्ति^{१३} । न वा कश्चिद् आश्रयमेव दातुमिच्छति । स यत्रैव गच्छति तत्र एव बहिष्कृत्यते सर्वत्र च तिरस्कृतो भवति ! किमधिकं, मातापितरौ अपि एतादृशं तनयं न अभिनन्दन्ति वा पुनरप्येव

पशुवान्तरजाना वानां । एतद्विपर्येतम्—ये जनाः कदापि समयस्य दुःख-
पयोगं न कुर्वन्ति, सदैव कार्यसङ्गताः तिष्ठन्ति न च परिश्रमाद् प्राप्तिनां
गोचयन्ति^{१५} तेषां सुखेनैव निर्वाहो भवति । ते यत्रैव गच्छन्ति तत्रैव
मातर रक्षन्ते । गृहे बहिष्च सर्वत्रैव समानरूपेण अभिनन्द्यन्ते । सर्वे
एव तेषां महयोगमिच्छन्ति । ते च न केवल स्वल्पैः प्रत्युत अन्येषामपि
निर्वाहं कारयन्ति । सादृशा एव च कर्मवीरा जनाः समाजे सर्वत्र समा-
द्रियन्ते श्रेष्ठपदं च लभन्ते ।

अवलोकयन्तु तावत् महापुरुषाणां जीवनचरितानि ! अद्यावधि ये ये
महापुरुषा जगति जन्म गृहीतवन्तः, इदानीमपि वा यावन्तो महापुरुषा
देशभिदेशेषु विद्यमानाः सन्ति तेषां जीवनचरित्रस्य अध्ययनेन ज्ञायते
यत् ते बाल्यकालादेव अहोरात्र कर्मपरायणा आसन्, एकमपि क्षण
नहि निरर्थकं नीतवन्तः । कर्ममय पुरुषार्थमयम् उत्साहमयम् अध्यव-
सायमयम् तेषां जीवनम् आसीत् । “कार्यं वा साधयामि शरीर वा
पातयामि” इत्येव च तेषां लक्ष्यं बभूव । यदेव कार्यं ते शरीरेभिरे^{१६}
तस्यैव पूरणे सम्पूर्णं सन्ति स्वर्गीयं समयं वापयामासुः^{१७} । इदमेव कारणं
यत् तेषां अद्यापि गृहे गृहे गौरवगाया गीवते आश्चर्यपुरुषाश्च
ते मन्यन्ते ।

विचारयन्तु । यदि भगवान् शङ्कराचार्यः अहोरात्र परिश्रमं न अक-
रिष्यत्, समस्तेऽपि भारते दिवानिशा न अभ्रमिष्यत्, स्थले स्थले विरो-
धिना सिद्धान्तं न प्रगल्भयिष्यत्, तर्हि किं पुनः भारते वैदिकधर्मस्य
प्रचारः अभविष्यत् ? अथवा स्वयंताम् इयं पुरातनी यार्ता । नवीनम्
उदाहरणं गृह्याम । अस्मिन् एव समये गान्धिनक्षेत्रदयः अन्ये वा भारतीया
नेतारो यदि अहर्निशं न अयातिष्यन्त,^{१८} महतो महत् कष्टं न असदिष्यन्त

१५—बचाने हैं, छिपाते हैं । १६—आरंभ किया । १७—बिनाया ।
१८—प्रयत्न करते ।

परिश्रमात् वा भयम् व्यथास्यन्त १६ तदा किं गौराङ्गा इतः अपलायि-
थ्यन्न भारतीयाश्च स्वराज्यम् अलप्स्यन्त १७ ।

निरन्तर समय सदुपयोगस्य एव एतत् सर्वं फल वर्तते । अतः
अत्माभिरपि आलस्य विहाय सर्वदैव समयस्य सदुपयोगः कर्तव्यं न तु
कदाचित् एक क्षणमपि वृथा यापनीयम् १८ । यथोक्तं प्राचीनाचार्यैः —
न कार्यकालमतिपातयेत् ।

—चरयसहिता

न कालमति वर्तन्ते महान्तः स्वेषु कर्मसु ।

—योगवाशिष्ठ

एकता ।

सांसारिकजीवनस्य सम्भाररूपेण निर्वाणाय समाप्ते परस्परम् एकताया
महतो आवश्यकता भवति । गृहे परिवारे समाजे देशे वा यदि परस्परम्
एकता न स्यात् तर्हि क्षणमात्रमपि जीवनं सुखेन चलितुं नार्हति । परि-
वारस्तौन उदाहरणं गृह्यताम् । यदि कश्मिश्चित् परिवारे सर्वे एव जना
वलिनो बुद्धिमन्तः कार्यक्षमाश्च सन्ति पर तेषु परस्परम् एकता नास्ति,
ऐक्यमपि नास्ति, सर्वेषामेव भिन्ना मतयो भिन्नाश्च विचाराः सन्ति, पदे
पदे विचदन्ते, मुहुर्मुहुश्च कलहायन्ते, तदा ते कथमपि एकत्र सुखेन निव-
सितुं न शक्नुवन्ति । एतन्नेन यस्य समाजस्य जाते देशस्य वा पुरुषेषु
ऐक्यमपि न भवति तस्य उन्नतिं दूरे तिष्ठतु शीघ्रमेव विनाशः सम्पद्यते ।
अत एव वेदानां मानवसमाजं प्रति इयम् आज्ञा वर्तते यत्—

सगच्छध्वं सवदध्वं स वां मनांसि जानताम्, इति ।

[ऋग्वेद, १० १६१, २]

एकता समाजस्य बलं वर्द्धयति, शत्रुभ्यो रक्षां करोति, प्रमाद्यं विस्तारयति, विपक्षो निवारयति, सुखसाधनानि च समुत्पादयति । नहि पृथक् पृथक् अस्थिता व्यक्तयः किमपि कार्यं साधयितुं शक्नुवन्ति प्रत्युत परस्परं सम्मिलिता एव । सम्मिलितानि एव वृष्टानि रज्जुरूपं^१ धृत्वा गजराजस्यापि बन्धनं कर्तुं प्रभवन्ति । सम्मिलिताभिरेव इष्टिकाभिः^२ महतो महान्ति भवनानि निर्मायन्ते । परस्परं सम्मिलितान्येव इन्धनानि^३ जनन्ति कार्यं च साधयन्ति । अन्यथा तु धूमायन्ते एव । एवमेव परस्परं सम्मिलिता लघुयासोऽपि जनाः सङ्घबलेन महान्ति अपि कार्याणि साधयितुं क्षमन्ते । असम्मिलितास्तु महान्तोऽपि वैमत्यवशात् न किमपि कर्तुं पारयन्ति । अतः अस्माभिरपि ऐकमत्यस्य सङ्घटनस्य च कृते स्वधमाजे पूर्णरूपेण प्रयासः कर्तव्यो येन अस्मानं सर्वाणि कार्याणि सिद्धेरन् अगतीन्ते च गौरवं वर्द्धत ।

यद्यपि यज्ञैः प्राचीनकालादेव एकताया आवश्यकता अनुभूयते गर्दे, परन्तु अस्मिन् युगे तु तस्या ततोऽपि विशेषरूपेण आवश्यकता वर्तते । पूर्वकाले तु समाजे एतैरे ईदृशा अपि असाधारण-शक्ति-मन्मन्ना महापुरुषा बभूवुः ये एकाकिनोऽपि स्व-प्रभाव-बलात् महान्ति महानि कार्याणि साधयितुं क्षमन्ते स्म । परं सम्प्रति तादृशाः पुरुषा न उपलभ्यन्ते^४ । इदानीं तु लघु महत् वा कार्यं ऐक्यबलेनैव सम्पादयितुं शक्यते । अत एव विकालदर्शिनः अस्माकं महर्षिभिः शास्त्रेषु इयं भविष्यद्वाणी दिदिता वर्तते यन्—

सहस्रे शक्तिः क्ली युगे, इति ।

परस्परम् ऐकमत्येन कियन्तो लाभो भवन्ति, अनेक्येन कियन्तो हानयः इत्यत्र अनेकानि उदाहरणानि संसारस्य इतिहासमन्येनोक्तवन्ते । इदानीन्तन एव सङ्घटनस्य असङ्घटनस्य च लाभोऽलाभौ निमित्तं पश्याम एव । एतत्सर्वं विनोक्तं न केनापि बुद्धिमता पुरुषेण

एकताया महत्त्वम् अस्वीकर्तुं शक्यते । अत एव सर्वेऽपि विभिन्न देश-
वासिनो मनुजाः स्व-स्व-देशे ऐक्य-स्थापनाय महान्त प्रयासं कुर्यान्तो दृष्टि-
पथम् आयान्ति । पर महतो दुःखस्याऽयं विद्वो वर्तते यन् अस्माकं
देशे हिन्दुसमाजे वा एकताया यादृशी आवश्यकता वर्तते तादृशी नास्ति ।
धर्म समाजे राजनीती वा सर्वत्रैव मतभेदस्य साग्रान्य वर्तते । धार्मिके
जगति शताधिकाः सम्प्रदायाः सन्ति । तेषाम् आचार्याः, ग्रन्थाः,
विचाराः, व्यवहाराः, वेदाः, रीतयोः, नीतयः, स्तुतयः, प्रमाणानि च सर्वेऽपि
परस्पर विलक्षणानि सन्ति । परस्परम् ऐक्यमत्यम्पि नास्ति । सामाजिकेऽपि
क्षेत्रे परस्परविरोधिनां विचाराः सर्वत्रैव सभा सम्मेलनादिषु पत्र पत्रिकादिषु
वा सर्वत्रैव दृष्टिगोचरा भवन्ति एव । राजनीतिकं मतभेदम् आदाय
देशस्य स्थित्यन्तः संस्थाः प्रतिक्षणं परस्परं कण्ठहापमानाः सर्वद-संगारमुत्पाद्य
मन्तीति देशकालविदाम् अभिदिनं नास्ति । मुखे-मुखे विभिन्ना मतयः
सन्ति । अन्यविषयाणां वार्ता रच्यताम् । भोजन विषये एव अस्माकं
समाजे अनेके परस्परविरुद्धा विचाराः प्रतिदिनं प्रवृत्तीभवन्ति । केचन
स्वकृतमेव भोजनम् उचितं मन्यन्ते, केचन परकृतमपि । केचन स्वमन्व-
न्विनामेव गृहे श्रोत्रनादिकं भक्षयन्ति नाऽन्यत्र । केचन अन्यत्रारि कुर्वन्ति
परं स्वजातेरेव, नाऽन्यजातेः । केचन पृथक्पृथक् अन्नस्य सर्वत्रैव भोजनं
समर्थयन्ति । अन्ये तत्र हृदयसंशोधनम् उपस्थापयन्ति यत् शङ्कुली तु
अशनीया परं शाकं लक्षणवर्जितमेव द्राश्यम् । केचन धार्मिकग्रन्था-
जनास्तु शङ्कुली अपि यदि जलस्पर्श रहिता भवेत् तदैव प्रादुर्ग इति
मिद्वान्तयन्ति । केचन दूरादपि आनीत भोजनं भोक्तुमर्हन्ति परं कतिपये
पाकालये एव गत्वा भोक्तुं शक्नुवन्ति न अन्यत्र । केचन यस्य परिधा-
याऽपि भोजने दोष न मन्यन्ते । अत्रे तु तथा कस्य महतीं पृष्ठां प्रकटी-
कुर्वन्ति । केचन धूमशकटेषु दिने वारययं कुर्वन्ते । केचन पलान्येव
खादन्ति न तु अन्नम् । केचन च निराहारा एव तिष्ठन्ति । निदर्शन-

मेतत् । एवमेव अनेके भिन्न भिन्ना विचाराः सन्ति । तेषां सर्वेषां यदि गणना क्रियेत तर्हि एकं स्थूलाकार पुस्तकमेव निर्मितं स्यात् ।

एतादृश विचार वैषम्यातिरिक्तम् ईर्ष्याद्वेष-वशात् गृहे गृहे, प्रतिवेशे प्रतिवेशे, ग्रामे ग्रामे च यत् परस्पर वैमत्यम्, अनैक्यम्, असंघटनम्, विरोधो, वैरम्, अविश्वासश्च वर्तते तत्सर्वं तु पृथगेव वर्तते । ग्रामे ग्रामे दलबन्ध-परम्परा चलति । अतो न सर्वे ग्रामीणाः कश्चित् एकत्र स्नेहात् सम्मिलिता भवन्ति, न कश्मिंश्चित् विषये ऐकमत्यं भजन्ते, न च एक-मुखात् सर्वेषां हिताय किमपि कार्यं कर्तुं प्रभवन्ति । इदमेव कारणं वर्तते यद् वयं बहवो भूत्वाऽपि न किमपि कर्तुं पारयामः ।

यत्रापि त्रिगुणात्मकोऽयं सत्तारः । विभिन्नाश्च रुचयो मानवानाम् । यत् एकस्मै रोचते तदेव अन्यस्मै अपि रोचताम्* इति सर्वथा स्वभाव-विररीता वार्ता वर्तते । अतः सर्वेषु विषयेषु सर्वथा ऐकमत्यं तु दुर्लभमेव । पर ये ये विषयाः समाजस्य जातेः देशस्य वा हितकारका उन्नायका घटकाश्च सन्ति तेषु एकता तु अवश्यमेव अपेक्ष्यते । अथ च ग्रामेषु मिथ्याऽभिमानेन, पक्षपातेन, ईर्ष्याद्वेषाभ्यां, मूर्खतया वा ये विरोधिनो भावाः प्रचलन्ति तेषां विनाशः तत्स्थाने च परस्परम् एकतायाः सहयोग-स्य सहकारितायाः स्नेहस्य च प्रसारः परमावश्यको वर्तते । एकताया अभावः क्रियतां हानिं समाजस्य करोति इति विषये महाभारतस्य द्वौ श्लोको बहोपि न विस्मरणीयौ—

न धै भिन्ना^७ जातु चरन्ति धर्मं न धै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।
न धै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति न धै भिन्ना प्रशमं रोचयन्ति ।
न धै तेषां स्वदते^८ पथ्यमुस्तं योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम्,
भिन्नानां धै मनुजेन्द्र परायणं^९ न विशते किञ्चिदन्यद् विनाशान् ।

[उद्योग, १६, ५६-५७]

७—अच्छा लगे । ८—अलग अलग रहने वाले, दूट वाले ।

९—अच्छा लगना है । १०—परिणाम, अन्तिम गति ।

अतस्तथा अस्माभिः प्रयत्नः कर्तव्यो यथा मतभेदो विनश्येत् सर्वत्र च एकतायाः प्रचारे नृदिश्व जायेत यथाः मुलदाया छायाया सर्वेपि मुग्धशान्तिपूर्वकं निवासितुं सर्वविधम् अभ्युदयञ्च कर्तुं धारयेयुः ।

कर्तव्य-पालनम् ।

यस्य यत् नियतं कर्म वर्तते तस्य समुचितरूपेण सत्यादनमेव कर्तव्य-पालनं कथ्यते । इदं जगतीतलं कर्मक्षेत्रमस्ति । अत्र यावन्तो^१ जनाः सृष्टाः सन्ति ते कर्मकरणायैव सृष्टाः सन्ति । अत्र यो मनुष्य-योनीं जन्म गृहीत्वा स्वस्थशरीरः अविकलेन्द्रियश्च भूया निष्क्रियः स्वकर्तव्यवशाद्मुग्धश्च तिष्ठति तस्य कृते जीवनस्य^२ अधिकारो नास्ति । अत एव ईशोपनिषदि अयम् आदेशो वर्तते—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः ।

अर्थात् यः कोपि नरो नारी वा स्वस्वकर्तव्यानां सम्यक्-रूपेण पालनं करोति स एव अस्यां कर्मभूमौ जीवितुमिच्छेत् न तु निष्क्रियः । अतः स्वहिताय समाजहिताय च सर्वेषां कृते स्वस्वकर्तव्यानां पालनं नितराम् आवश्यकं वर्तते ।

कर्तव्यपालनं हि मनुष्यमायस्य परमो धर्मः अस्ति । यः खलु आत्मनः कर्तव्यं न जानाति न च तस्य पालनं करोति तस्य जीवनं न केवलं निरर्थकं प्रत्युत हानिकारकमपि । कर्तव्य-पालनेनैव जना आत्मनः समाजस्य च हितं साधनं कर्तुं शक्नुवन्ति । सर्वसामान्ये मनुष्यलोकां सिद्धिनां च मूलकारणं कर्तव्यपालनमेव भवति । विविधा विघ्नयाथाः सहमाना अपि ये जनाः स्वकर्तव्यपालनान् न विरमन्ते, “कार्यं वा माय-यामि शरीरं वा पाशयामि” इति वेदा प्रतिज्ञा भवति ते एव वीरपुरुषाः

जगति माननीया भवन्ति महत्त्वं च प्राप्नुवन्ति । अत एव जगतो महान् कर्मयोगो भगवान् श्रीकृष्णो गीतायाम् उपदिशति—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः ससिद्धिं लभते नरः ।

वस्तुतः कर्तव्यपालनस्यैव शिक्षायै भगवता भगवद्गीताया उपदेशो विहितः । गीताया आरम्भिकी कथा स्मर्यताम्^३ । उभयोरपि पक्षयोः सेना सुसज्जिता वर्तते । पदातयः अश्वारोहिणोः गजारोहिणो रथिनो महा-रथिनश्च सर्वे योद्धारो युद्धक्षेत्रे अस्त्रशस्त्रादिसमन्विता परस्परमभिमुखम् उपस्थिता सन्ति । युद्धवाद्यानि^४ वाद्यन्ते । सर्वे एव सेनापतयः स्वस्व-शस्त्रान् आध्मायमानाः^५ सङ्ग्रामारम्भस्य घोषणा कुर्वाणाः सन्ति । द्रुतमेव समारम्भो भविता^६ अस्ति । एतादृशे अवसरे महाधनुर्धरस्य अर्जुनस्य हृदये व्यामोहो भवति । स कान्तरो भूत्वा अस्त्रशस्त्रादिक नीचैर्मिधाय^७ भगवन्तं प्रार्थयते । “भगवन्”^८ । नाहं युद्धं करिष्यामि । अत्र ये ये योद्धारः उपस्थिता सन्ति तेषु ममैव गुरुषु, आचार्या पितामहा, पितृव्या,^९ भ्रातरः, भ्रातृभुजा,^{१०} दाय्यादा, श्यालाः, क्षत्रुराः, सम्बन्धिनः सुहृदश्च नपनयोरग्रे दृश्यन्ते । इमे एव मम पूजनीयाः माननीयाः, रक्षणीया, पालनीयाश्च । तत् किं तेषामेव शरीरेषु अहं शस्त्रप्रहारं करोमि ? इमानेव हत्वा राज्यं करोमि ? अलम् एतादृशेन राज्येन । येषामेव मुत्वाय राज्यं भवति ते एव यदि म्रियन्ते तर्हि मम एकाकिनो राज्य-भोगेन किम् ? इत्युक्त्वा अस्त्रशस्त्रादिकं न्यस्य^{११} युद्धक्षेत्रे एव अर्जुनो विपरण्यमानसः तूष्णीं^{१२} तस्थौ ।

अर्जुन स्वयुष्मत्प्रसन्नो बहून् प्रह्वानादान्^{१३} उवाच परतस्य इदं कार्यं सर्वथा अक्षामयिकम् अधार्मिकम् अयौक्तिकम् अविचारितम् अमान्यम् अनार्यचनोचितं च आसीत् । अर्जुनं क्षत्रियकुलप्रसूतं^{१४} द्यासीत् । ह्यल-

३-याद् कीजिये । ४-युद्ध के वाजे । ५-हूँ कते हुए । ६-होने वाला । ७-रखकर । ८-चचा । ९-भतीजे । १०-रखकर । ११-चुप । १२-बुद्धि-मानी की शर्तें । १३-उत्पन्न ।

कपगादिना अपहृत स्वकीय राज्य पुनरपि धर्मयुद्धद्वारा पराजित्यितुं^{१४}
 विहितमकलगे युद्धक्षेत्रे संजुपागतं आसीत् । तस्मिन् मनये तस्य युद्ध
 करणमेव कर्तव्यमासीत् । पर स स्वकर्तव्यपालनान् पराङ्मुखो बभूव ।
 क्षत्रियोभूत्वा अक्षत्रियानिता कातरता कर्तुंमारेभे । अतो भगवान् धीकृत्वा
 तस्मै कर्तव्यपालनस्य उपदेश दत्वा रक्षाय समुद्यत^{१५} चकार । अत एव
 भगवद्गीता कर्मयोगशान्मुच्यते ।

लोकव्यवस्थायै कर्तव्यपालनस्य महती आवश्यकता वर्तते । यदि जना
 स्वस्वकार्याणि न कुर्वन्ति तर्हि लोकयात्रायां महती दुर्व्यवस्था समुत्पद्येत ।
 धैर्यसिक्क पारवारिकं सामाजिकं वा जीव्यां सर्वथा असमञ्जसं कष्टविना-
 शान्मुखं च सम्पद्येत । यदि सर्वे स्वकर्तव्यपालनं न विधीयेत तर्हि
 क्षणमात्र सामारिको व्यवहार चलितु न शक्नुयात् । कलना निपात् ।
 यदि शासका प्रजा न पालयेयु प्रजाश्च शासकान् न मानयेयु, पितरौ
 पुत्रान् न पालयन्त पुत्राश्च पितरौ न रवेरन्, गुरवः शिष्यान् न अर्प्या-
 येयु शिष्याश्च गुरुजनानां शुभ्रपण्ड न कुर्वन्, यदि स्वामिना भूतान् न
 भरेयु^{१६} भूत्याश्च स्वामिना हित न साधयेयु, तदा एकदिनमपि
 कस्यापि निवाशो भविष्यति । एवमेव यदि कुम्भकारः पात्राणि न
 रचयेत्, रजका^{१७} रज्याणि न प्रक्षालयेत्, नापित^{१८} कृशान् न पश्येत्,
 मुदगुकारो^{१९} भूदणानि न घटयेत्, दक्षि^{२०} काष्ठानि न भिन्नेत्,
 लोहकारो^{२१} लोहकार्यं न कुर्यात्, वृषको भूमि न कुर्यात्, भारवाशो भारं
 न घट्टेत्, मेरुक सेवां न विदध्यात्, सारथिश्च शकटं न चालयेत् तर्हि
 सकलाश्च लौकिकी व्यवहार क्षिन्नाभिन् अत्यपरिपक्वममदिष्यति ।
 कर्तव्यपालनस्यैव आदर्शं वर्तते उपस्थापयितुं भगवाति अन्तार भूया

१४—लौटाने के लिए । १५—नैवार । १६—भरण कर ।

१७—घड़ी । १८—नाई । १९—गेंवार । २०—दड़ई ।

२१—सोहार ।

विविधानि कार्याणि कुर्वते । अत एव भगवता श्रीकृष्णेन गीताया
प्रतिपादितं यत्—

उत्तमादिपुत्रिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

कर्तव्यपालनस्य च अर्थं येन केनापि प्रकारेण कर्मकरणं नास्ति ।
यदा श्रद्धया भक्त्या सावधानतया कर्तव्यबुद्ध्या च कार्यं नियते तदैव
तत् कर्तव्यपालनं कथ्यते । यदि कश्चित् पाचको रसवती^{११} करोति पर-
मनो लग्नित्वा न करोति । अप्रच्छालितमेव तण्डुलं स्थाल्या^{१२} निक्षिपति ।
अपरिपक्वमेव अवतारयति । द्विदले हरिद्राधिक्यं कुहते शाने च लग्ण-
यूनम् । परिवेषण^{१३} च सम्यक् न करोति । अर्थात् समाचो नान्यपि
वस्तूनि दूषयित्वा पुरं स्थापयति तर्हि तत् कर्तव्यपालनं नाऽभूत् । तत्-
पथाकर्थाश्चित् कर्तव्यपालनं अभूत् । एवमेव बहवो भयेन लोभेन वा
कर्तव्यपालनात् व्युता भवन्ति । केचन असावधानतया एव स्वकर्तव्यं
सम्यक् पालयितुं न प्रभवन्ति । कतिपये आलस्यवशादेव कर्तव्यभारं
शुद्धित्वापि तस्य निराहं कर्तुं न पारयन्ति पदे पदे च आक्षेपं तिरस्कार-
भाजनानि भवन्ति । बहूनां तु स्वकर्तव्यस्य ज्ञानमपि नास्ति । ते उदर-
पूरणमेव जीवनस्य परममुद्देश्यं मन्यमाना निरर्थकमेव जीवनं यापयन्ति ।
भूयासः सः कर्तव्यं परित्यज्य दुष्टकर्तव्येषु एव लोनाः सन्ति ।

एवम् अनेके प्रकारैः कर्तव्यपराङ्मुखाः पुरुषाः समाजे उपलभ्यन्ते ।
परं तु इयं स्थितिः अतीव अनुचिता, व्यक्तः समाजस्य च कृते महता
दानिकरी अस्ति । कर्तव्यं विमुखो मनुष्यः सर्वत्रैव निराहतः सन् स्वयं
तु दुःखं प्राप्नोत्येव समाजस्यापि दुःखकारणं भवति । न स परिवारे
पृच्छयते^{१४} न समाजे एव । लोकं सदैव तस्य परलोकोऽपि नश्यति ।
स इतोऽपि भ्रष्टो भवति ततोऽपि भ्रष्टो भवति । एतद् विवरीतं तु ये
जना यथोचितरूपेण स्वकर्तव्यपालने सलग्नाः भवन्ति, न लामन न

यशसे न परानुरञ्जनाय अपि तु कर्तव्यबुद्ध्या कार्यं सम्पादयन्ति ते एहे
तिष्ठन्तु बहिर्का, सर्वत्रैव समादर लभन्ते । बाहुबलात् सततमेव मुखिनः
तिष्ठन्ति निर्भयाश्च विचरन्ति । समाजस्य सुखे शान्तौ सुव्यवस्थाया च
ते हेतवो भवन्ति ।

इदानीं जगति सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु महती दुर्ब्यस्था दृष्टिगोचरी भवति ।
अहोरात्रम् आन्दोलनानि उपद्रवाः दृष्टतालाः^{२६} सधर्माः कोलाहलाः
कलहानि च भवन्ते । सर्वत्रैव आकुलतायाः अशान्तेः साम्राज्य
विजृम्भते^{२७} । मनुष्यता दानकताया भयङ्करैः आघातप्रतिघातैः द्विन्न-
भिन्नकलेवरा मृत्युशय्याया शयाना अस्ति । सफलश्च ससरो नरक इव
महामयङ्करः क्लेशकरश्च सृष्टौ वर्तते । एतत् सर्वमपि सर्वे एव जनाः
अनुदिन प्रत्यक्षो कुर्वन्ति । तत्र विशेषविवरणस्य आवश्यकता नास्ति ।
परन्तु अत्र कारणं किं वर्तते ? स्वकर्तव्यपालनस्य अभाव एव । शासनाः
प्रजाजना वा, अध्यापका विद्यार्थिनो वा, अधिकारिणः अधिकृता वा,
स्वामिनो भृत्या वा सर्वे एव अज्ञानवशात् लोभवशात् ईर्ष्यावशात्
द्वेषवशात् क्रोधवशात् वा स्वकर्तव्यपालनात् व्युत्ता असत्कर्मपरायणाश्च
जाताः सन्ति । न ईश्वरस्य भयं वर्तते न लोकलज्जा अस्ति । यथेच्छम्
आचरन्ति यथेच्छं व्यवहरन्ति । कोऽहम् किञ्च मे कर्तव्यम् इत्यस्य
स्वप्नेऽपि ध्यानं नास्ति । मनुष्याः पशुभ्योऽपि नीचता गताः सन्ति ।
रक्षकाः मक्षकाः सृष्टाः^{२८} । न्यायाधिकारिणो निःसङ्कोचम् अन्याय
कुर्वते । त्यागिनः सङ्ग्रहे सलग्नाः सन्ति । मध्यस्थाः पक्षपातं विदधति ।
धर्मस्थानेषु अधर्माचरणं भवति । नेतारः स्वार्थवशात् लोकपञ्चनां
कुर्वन्ति । एवञ्च सर्वत्रैव अन्यायस्य अधर्मस्य च साम्राज्य दृष्टिगोचरी-
भवति । अतएव सर्वत्र अशान्तिः अव्यवस्था सधर्मश्च प्रतिदिनं वर्द्ध-
मानो वर्तते । परं यदि सर्वेऽपि स्वकर्तव्यपरायणा भवेयुस्तदा ससारोऽयं

सत्यवक्तृणा जनाना हृदये तथा महोपसी शक्ति समुदेति यया ते सर्वत्र अप्रतिहतगतयो भवन्ति सर्वत्र च विजयिनो जायन्ते सदैव च स्वस्थचिंताः निर्मयाश्च सुख निवसन्ति । किमधिक, सत्यव्रतपालनाद् भगवन्त्वम् अपि लब्धुं शक्यते । अत एव उपनिषदि लिखितं वर्तते—

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा ।

इमे खलु गुणा सत्यभाषणस्य सन्ति । एतद् विपरीतं तु ये जनाः प्रतिदिनं निःसशयम् अनृतमेव भाषन्ते अनृतभाषणे एव च ख्यातिं लभन्ते तेषु कस्यचित् न श्रद्धा जायते नापि विश्वासः । का धार्ता अन्येषाम्, आत्मीया अपि जना माता, पिता, भ्राता, भगिनी, जाया, सन्ततिश्च ततो विरज्यते । सहवासिन प्रतिवेशिनश्च^३ सदा तस्य गर्हणा^४ कुर्वन्ति । विश्वासघातभयात् तस्य सत्यमपि वचनं जना अनृतमेव मन्यन्ते । अत एव स सर्वेष्वपि कार्येषु जनताया सहयागाद् वञ्चिता भवति । समाजे, सभाया, गोष्ठीषु, परिवारे, सम्बन्धिना समुदाये च एतादृशा अनृतभाषिणो जना सर्वत्रैव लज्जिता नस्तमस्तका भयभीता इव च तिष्ठन्ति । एव च ते तथा आत्मानम् अध पातयन्ति यथा जन्मशतेनापि परमात्मन प्राप्तिः तेषां कृते सुदुर्लभा भवति ।

अन्यच्च सत्यभाषणम् अन्येभ्योपि अनेकेभ्यः पापेभ्यो जनान् रक्षति । नहि सत्यवादिनो जना कदापि चौर्यं कुर्वन्ति, न वा क्वचिद् व्यभिचारं कुर्वन्ति । न अपलभन्ति^५ नापि कश्चित् वञ्चयन्ति । यदि ते चौर्यं व्यभिचारादिव च कृत्वा स्वयमेव प्रकाशयेयुस्तर्हि को नाम लाम स्यात् तेषाम् ? इदमेव विचार्य सत्यवादिनो जना सदैव दुष्कर्मण्यो दूरे एव तिष्ठन्ति । एतद्विपरीतम् अनृतभाषणम् अनेकेषां पापकर्मणाम् उत्पादकं प्रोत्साहकञ्च भवति । अनृतभाषिणो जना न चौर्याद् विभ्रति^६ नापि व्यभिचारात् । न अपलापात् न परवञ्चनादेव । ते विचारयन्ति—यदि

सर्वमपि दुष्कर्मं कृत्वा वयं न अङ्गीकरिष्यामः । यदि च कश्चित् साक्ष्यं^१
न दद्यात् तत् को नाम अस्माकं किं दूषयितुमर्हति । एव मनसि निश्चित्य
ते सततमेव दुष्कर्मपरायणा तिष्ठन्ति । अत एव अस्माभिः सततमेव
सत्यभाषणाय प्रयतितव्यं तथा च प्रतिज्ञातव्यं यथा एकमपि अन्वय
वचनं कदाचिदपि मुग्धात् न निःसरेत्^२ इति ।

अस्माकं गृहे गृहे सत्यनारायणव्रतकथा भवति । नहि कस्यापि
हिन्दुजनस्य ईदृशं गृहं भविष्यति यत्र विवाहादिमङ्गलावसरेषु अस्या
कथाया वाचनं श्रवणं वा न सम्पद्येत । परन्तु अल्पीयासो जना अस्या
व्रतकथाया शिष्टाया उपरि ध्यानं ददते । इयं व्रतकथा अपि अनेकोदा-
हरणैः अस्मभ्यः सत्यभाषणस्यैव उपदेशं ददाति सत्यभाषणादेव च
भगवान् मिलतीति शिष्ययति ।

अस्माकं पुराणेषु इतिहासग्रन्थेषु च सत्यवादिनाम् ईदृशानि अने-
कानि चरितानि मिलन्ति यानि पठित्वा महान् विस्मयो भवति । महा-
राजो दशरथ सत्यपालनायैव स्वीकृतं प्रियतमं तनयं रामचन्द्रं
चतुर्दशवर्षेभ्यो वने विधासयामास । परमप्रसिद्धं सत्यवादी राजा
हरिश्चन्द्रो वने वने बभ्राम, चाण्डालगृहे दास्यं चकार, आत्मनः तनयं
जाया च विचित्राय, विविधा यातनां सेहे, पदे पदे च अपमानितो
चभूत् परं सत्यवदनात् पदमपि पृथतो न जगाम । सत्यव्रतपालनस्यैव
प्रभावात् अजातशत्रु धर्मराजो युधिष्ठिर कौरवाणां महतीं सेनां विजित्य
विजयधियं लेभे । राजा मयूरध्वजो निबभूवस्य शिरो अरया^३ द्विधा
चिच्छेद परं मृत्युं न परित्यक्तवान् । इयं तु पुरातनी वार्ता अस्ति ।
अस्मिन् अपि युगे गतशताब्द्यामेव अत्र न कश्चित् असत्यं वदति स्म न
असत्यम् अभियोग^४ चालयति स्म न च असत्यं साक्ष्यं ददाति स्म
इति भारतभ्रमणार्थं समगगतानां निदेशिना यात्रिणा लेखेभ्यो ज्ञायते ।

७—गवाही । ८—निफले । ९—बैच दिया । १०—आरा से ।

११—मुकदमा ।

एव भारतीया जना सत्यभाषणे सर्वेषु अपि देशेषु परा प्रसिद्धिं गता आसन् । परन्तु दुःखस्य अयं विषयो वर्तते यद् इदानीं खलु असत्यभाषणे एव सर्वेषां प्रवृत्तिर्विद्यते । न असत्यभाषणात् कश्चित् लभ्यते । महतो महान्तोऽपि जनाः कुद्वेष्यापि स्वार्थस्य कृते निःसङ्कोचं मिथ्याभाषणं कुर्वाणाः असत्यमेव अभिधागं चालयन्तः असत्यं च साक्ष्यं ददतो^१ ^२ दृष्टिपथम् आयान्ति । बहूनां तु असत्यभाषणस्य अभ्यासं सञ्जातो वर्तते । अतस्ते स्वार्थं पराथं विनापि इतस्ततो मिथ्याभाषणं कुर्वन्तो विलोक्यन्ते । एतादृशा जना यावद् दिने दशवारणपि मिथ्या न वदेयुः तावत् तेषां भुक्तमेव परिपक्वं न भवति । एव ग्रामीणे नागरिके वा समाजे शिक्षितेषु अशिक्षितेषु वा सर्वत्रैव मिथ्याभाषणस्य प्रचारम् अवलोकयामः । परं यदि यथं निजं कल्याणं कामयामहे, यदि पूर्वं जना गौरवं सुरक्षितुं वाञ्छाम, यदि सर्वत्र सम्मानं समीक्षामहे, यदि च सर्वेषु कार्येषु साफल्यम् अभिलषामः तदा कदापि मुखात् मिथ्यावचनं न निस्सारणीयम् ।

सच्चरित्रता ।

मानवीयेषु गुणेषु सच्चरित्रता नाम एकः सर्वप्रतिशायी गुणः अस्ति । येभ्यो गुणेषु मनुष्या महत्त्वं प्राप्नुवन्ति, उच्चपदवीम् अधिरोहन्ति, समाजस्य भूषणानि भवन्ति, मनुष्यस्य च अतिक्रम्य देवत्वं प्राप्नुवन्ति तेषु सच्चरित्रतायाः प्रथमं स्थानमस्ति । यस्मिन् मनुष्ये अयं गुणो भरति स निर्धनो भवतु धनवान् वा, निर्गुणो भवतु गुणवान् वा, दुर्बलो भवतु बलवान् वा भवतु, सर्वत्र समादर्यते, सर्वत्र मज्जियते सर्वत्र च सम्मानं

भवे ! दिने रात्रौ वा स निर्भय विचरितुं शक्नोति । सङ्कटे समुपस्थिते वै तस्य सहायका भवन्ति । सच्चरित्रता एकस्तादृशो मन्त्र अस्ति येन वैऽपि महाता लघवो वा जना वशीभूता जायन्ते । अनेन गुणेन न स चलम् आत्मानमेव प्रत्युत आत्मन परिवार देश जाति समाज च चै पदे प्रापयति^१ । सच्चरित्रतायाम् ईदृश कोऽपि लोकोत्तर प्रभावो तने यस्य पुरस्तात् महतो महान्तोऽपि जना निष्प्रभा भवन्ति ।

तत् का नाम सच्चरित्रता ? के के च गुणा सच्चरित्रतायाम् अन्तर्भ-
 ान्ति ! सत्यवादिता, शील, सौजन्यम्, जितेन्द्रियता, गुरुजनेषु श्रद्धा,
 वेनय, अलोलुपता, मनसा अपि परदारेषु श्रृष्ट्या, सता ससर्ग,
 असता परित्याग, अदम्भ, अपात्रण्ड सर्वभूतै सह समीचीनो व्यव-
 हारश्चेति गुणा एवशब्देन सच्चरित्रता इति कथ्यते । एभिरेव गुणै
 जना सच्चरित्रा इति म यन्ते । एतद्विपरीताम्—असत्यवादिता, अजि-
 तेन्द्रियता, दौर्जन्यम्, गुरुजनेषु अश्रद्धा, अविनय, लोलुपता, परदारेषु
 परधनेषु च श्रृष्ट्या, सताम् असङ्गति, असता ससर्ग, सर्वे सह अनु-
 चितो व्यवहारश्चेति दोषा यदा जनेषु आगच्छन्ति तदा ते दुश्चरित्रा इति
 कथ्यते । इतिहासग्रन्थेषु लिखिताना चरित्राणाम् अभ्ययनेन अहोरात्र
 प्रत्यक्ष दर्शनेन च ज्ञायते यत् दुश्चरित्रा जना जगति सर्वत्र दुर्गतिं
 लभन्ते, पदे पदे अपमानिता भवन्ति, गृहे बहिर्वा सर्वत्रैव तिरस्कृता
 जायन्ते । न तेषु कश्चित् विश्वास करोति नापि श्रद्धाम् । न कश्चित् तैः
 सह सङ्गतिं कतु वाञ्छति नापि सम्भाषणं कतु समीहते । न तेषा
 कश्चित् सहायको भवति नापि परित्राणकर । यत्रैव दुश्चरित्रा जना
 गच्छन्ति तत्रैव काकवत् दूरीभिय ते । न तेषा कृते लोके स्थान मिलति
 नापि पर लोके । इतो भ्रष्टा ततो भ्रष्टाश्च ते न केवल आत्मानमेव
 अध पातयन्ति प्रत्युत स्वकीय परिवार समाज देश जाति चापि रसातल
 प्रापयन्ति । स्वयं नष्टा परेषामपि सर्वनाशे कारणानि भवन्ति । महतो

महीयान् धनाढ्यो बलवान् विद्वान् वा भवतु पर यदि स दुश्चरित्रो भवति तदा तस्यापि इयमेव दशा भवति । काम स धनबलात् विद्या-बलात् शारीरिक्बलात् वा आत्मनो दुश्चरिनाणि दश पद्म दिनानि गोपायित्वा^२ प्रतिष्ठा प्राप्नुयात्, महत्प्र लभेत, यशो वा समुपार्जयेत्, पर यदा तस्य दुष्कर्मणा भाण्डस्फोटो^३ भवति, सर्वत्र च तेरां प्रसिद्धिः जावते, मुग्धे मुग्धे च चर्चा भवति तदा तस्य न विद्याबल न धनबल न देहबल वा तस्य प्रतिष्ठा रक्षितुं शक्नोति । तदानीं तु तस्याऽपि ना एव दुर्गतिः दुर्दशा च भवति यादृशी अन्येषां दुश्चरिणाणाम् ।

विचारयन्तु नाम । केन कारणेन लक्ष्मणः शूर्पणखाया नासिद्धे कणो च कर्तितवान्^४ ? केन वा कारणेन मरुशास्त्र निष्णातो महा-जलमन् राक्षसाऽधिपतिः रावणो वा सर्वत्र बाल-कमलितो बभूव ? किं नाम कारणमस्ति येन राजा नहुषः स्वर्गं गतोऽपि ततो नीचैः निपा-तितः^५ । अथवा नास्ति दूरे गमनस्य आपश्यकता । इदानीमेव परः-सदृशा जनाः केन कारणेन गृहं यास परित्यज्य कारगारेषु^६ वद्धा विविधा यातना सहन्ते ? आत्मनो दुश्चरित्रतया एव । एष एक एव दोषः पर-शतानामपि अनर्थाना जनकः, सर्वविधाया अपि दुर्गतिः आदिकारणम्, समुन्नतेः समुहत् प्रतिबन्धकम्, मानवताया महान् शत्रुः, सर्वनाशकश्च परम कारणमस्ति । अतो यथाशक्ति तथा प्रयतनीय पुरुषेण यथा दुश्चरित्रताया नामाऽपि न रमस्मिन् तिष्ठेत् । अयमेव आत्मकल्या-णस्य मूलमन्त्रः श्रवणन्तथ्यः ।

बाल्यकालादेव चरित्र-निर्माणं जायते । बाल्यकाले एव उचितस्य अनुचितस्य वा यस्य कर्मणः अभ्यासो जायते तदेव दृढमूलं सन् चरित्र-मिति कथ्यते । बाल्यकाले एव बहो बालका अस्त्ययादिनां दुष्टा वक्रकाः घौरा लम्पटाश्च भवन्ति । यदि एतेषाम् उपरि बाल्यकाले एव

२—द्विपाकर । ३—भण्डास्फोट । ४—काटा । ५—गिरा दिवा गया । ६—जेलखानो में ।

मानुः पितुः वा नियम-प्रणुं न भवति तदा ते आजीवन तथैव आचरन्ति ।
 एतद्विपर्ययतम्—केचन बालका बाल्यकालादेव सत्यवादिनः सौम्या
 अलोलुभा अलम्बटा शिष्टस्वभावाश्च भवन्ति । तेषाम् अस्मिन्
 स्वभावे यदि केनापि कारणेन असत्त्वज्ञेन वा परिवर्तनं न जायते तदा
 तेऽपि आजीवन तथैव तिष्ठन्ति । अत एव चरित्र निर्माणस्य भूयान्
 भारो मानुः पितुश्च उपरि भवति । ते बाल्यकाले बालकान् देवैर्
 नामैश्च गमयिष्यन्ति^८ तेनैव मार्गैश्च गमिष्यन्ति^९, यादृशमेव अभ्यास
 जनयिष्यन्ति तादृश एव अभ्यासो भविष्यति, यदेव कर्तुम् उपदेदन्ति^६
 तदेव करिष्यन्ति । अतो मात्रा पित्रा च बाल्यादेव बालानामा चरित्र-
 निर्माणाय प्रयत्नः कर्तव्यो येन ते अग्रे सुचरित्रा भवेयुः ।

एवमेव चरित्र-निर्माणे ससर्गस्याऽपि महान् प्रभावो भवति ।
 संसर्गात् सज्जना अपि बालका दुर्जना भवन्ति दुर्जनैश्च सज्जनाः । अतो
 बाल्यकाले मात्रा पित्रा, यौवने च स्वयमपि दुर्जनसंसर्गात् आत्मनो
 रक्षणाय अपि प्रयत्नीयत् । अत एव कथयन्त नीतिकारा—

संसर्गात्तौ दोषगुणा भवन्ति, इति ।

तस्मात् सर्वथा मन्त्रचरित्रताया उपरि ध्यान दातव्यम् । अहरहः
 प्रातःकालाय मनसा विचारणीयम्—के मयि दोषाः के च दुर्गुणा इति ।
 ये ये मूल्ये जना जगद्दन्दीषा भवन्ति ते सर्वे भर्तृहरिणा स्वर्गीये
 नीतियुक्तैः लिपिताः । यथा—

यावद्वा सज्जन-सङ्गमे परगुण्ये प्रीतिगुंरी नम्रता
 विनायां द्यसने स्वयोपनि रतिः लांसापवादाद् भयम् ।
 भक्ति शून्यनि शक्तिरात्मदमने ससर्गमुक्तिः स्वले—
 प्येते यत्र यसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरभ्यो नमः ॥

परोपकारः ।

परेषां हिताय यत् यत् कार्यं कियते तत् सर्वं परोपकार इति कथ्यते ।
 ये ये गुण्या मानसजीवनस्य महत्त्वं वर्द्धयन्ति तेषु परोपकारस्य प्रमुखं
 स्थानं वर्तते । परोपकारस्य भावना हि अन्तःकरणे पवित्रताम् उत्पादयति,
 शुद्धेऽपि हृदये स्नेहस्य प्रवाहयति, भक्तिभावं भरति, दयाया उद्वेगं
 जनयति, ईर्ष्याद्वेषादिकं नाशयति, प्राणिमान् च भ्रातृभावं वर्द्धयति ।
 एष गुणेषु अनुत्तमो गुणः, धर्मेषु सर्वश्रेष्ठो धर्मः, व्रतेषु च सर्वोत्तमं व्रतम्
 आसीत् । भगवान् वेदव्यासस्तु महाभारते परोपकारमेव धर्मं परपीडनमेव
 च अधर्मं निरूपितवान् । इयमेव अष्टादशानामपि पुराणानां शिक्षायां
 सारभूता शिक्षा अस्ति । यथा—

अष्टादश पुराणानां व्यासस्य वचनं द्वयम् ।

परोपकारं पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

अतः सर्वैरेव पुरुषैः स्वकार्यसम्पादनेन सहैव परोपकार-करणे अपि
 वधाशक्तिः अवश्यमेव प्रवर्तितव्यम् । यो नाम नरो नारी वा स्वकीयेन
 शरीरेण बुद्ध्या बलेन वैभवेन वा क्षणमपि परेषाम् उपकारं करोति, क्षण
 मपि परेषां दुःख-दैन्याद्वसरे च साहाय्यं कुरुते स धन्यवादाई, स एव
 यथायथं मनुष्यः, तस्यैव च जीवितं सफलम् ।

बहवो जना एव विचारयन्ति यत्—वयं भिन्ना अन्ये च भिन्ना ।
 तत् किमर्थं तेषाम् उपकाराय स्वार्थ-हानिं कर्तव्या ? इदं धनं मम, इदं
 बलं मम, इयं विद्या मदीया तत् कथम् अनेन धनेन बलेन अनया
 विद्याया वा परेषां कार्यं साधयामि ? तेन मम को लाभः ? दुग्धं पीत्वा
 घृतं भुक्त्वा अहरहश्च व्यायामं कृत्वा महता यत्नेन शरीरमिदं पालितं

पोषितञ्च । अहोरात्रं घोर परिश्रम्य, माघमासस्य शीत ज्येष्ठमासस्य च
 घनम्^२ अविगण्य^३ क्षुधा पिपासा विस्मृत्य, स्वास्थ्यं नारापित्वा
 चौरादिभिश्च सरद्व्य महता क्लेशान् समुपार्जितमिदं धनम् । बहुषु विद्या
 लययु भ्रमिना, अनेनान् गुणजनान् उपास्य, दिवानश परिश्रम्य, कण्ठ
 शय्य रटित्वा अनेनान् क्लेशान् च सोढ्वा द्वादशभि वष समुपार्जिता
 मया विद्या । विद्या नल धनं वा सप्तमपि मया स्वपीडपेक्ष समुपार्जितम् ।
 किं नाम तत्र अ यस्य लगित येन स्वाथ विनैव तैरहम् अथेपा काय
 साधयामि ? बहवो चना एवमेव विचारयन्ति । अत एव ईदृशा जना
 सथा सम्पन्ना ग्रधि क्वाचित् परोपकारेषु प्रवृत्ता न भवन्ति । स्वाथ
 साधने एव सप्तमपि धनादिक व्ययीतुवन्ति ।

परतु ईदृशा विचारा समुचिता श्लाघनीया^४ वा न भवन्ति ।
 क्षुद्रहृदयाणां खलु पुरुषाणाम् इमे विचारा । अयं मदीय अयं च अयं
 दीय इति लघुचेतसा^५ गणना । वस्तुतस्तु वयं सर्वेऽपि प्राणिन एकस्यैव
 परमात्मन सततिस्वरूपा अतो वयमपि सर्वे एते एव । काम^६ शरारे
 वर्णे जातौ कमाणं गुणे अवस्थाया वा भूयान् भेदे वतते अस्मासु ।
 आहार व्यपहाराश्च बहुधा भिन्नभिन्ना एव सति अस्माकम् । पर
 चाहभेदा इमे न तु वास्तविना । वास्तविकं तु स्वरूपम् अस्माक सर्वेषां
 मापि एकमेव । अतो भेदनुद्धि परियज्य सर्वैरेव परस्पर आत्मवत्
 वर्ततव्यम् । एक एव अस्माक पिता एका एव च माता वयं च सर्वे
 आतरो भगिन्यश्च इदेव मनसि निश्चिन्म मिथो^७ भ्रातृवत् व्यवहृतव्यम् ।
 अत्रस्य दुःख स्वकीय मत्रा तस्य अपनयनाय^८ प्रयत्नं कतय ।
 अयस्य सुख स्वकाय मत्रा तस्य सम्पादनाय प्रयतितव्यम् । अयमेव
 सशान्तो मानवा धनं, शांते सुखस्य च परम साधनम् अस्ति ।

२—घनम् । ३—कुछ न समझकर । ४—सराहनाय । ५—छाटे हृदय
 चालो का । ६—भले ही । ७—आपस म । ८—दूर करने के लिय ।

अथमेव च ऐहलौकिक्य्य निःश्रेयसस्य च निष्कण्टकः पन्थाः । अतो विग्रया बुद्ध्या बलेन विज्ञेन अन्येनापि वा येन केनापि उपायेन यथा-
सम्भ्र परेषा हित-साधने प्रवर्तितव्यम् ।

यदि ससारे परोपकारिणो जना न भवेयुस्तदा लौकिके एवमद्वारे महती बाधा महती च असुविधा आपद्येत । एवम्भूतो जगतीतले कोऽपि जनो नास्ति यः केवल स्वकीयेनैव घनादिना स्वकीयं सर्वमपि कार्यं सञ्चालयितुं प्रभवेत् । सर्वेषामपि कृते जीवने अन्येभ्यः सहायताग्रहणस्य अन्येषां वा घनादिना सुखोपभोगस्य अवसरः समापतति । प्रायः सर्वेऽपि जनाः कार्यशालां बहिर्गच्छन्ति । तत्र प्रायः सर्वेऽपि अन्यनिर्मितासु धर्मशालासु निरसन्ति, अन्यस्तानिताना कूप-सङ्गादीनां जलं पिबन्ति, अन्यरोपिताना वृक्षाणां शीतलच्छायासु विश्राम्यन्ति, अन्येषाञ्च कदाचित् अन्नपानादिकमपि गृह्णन्ति । नहि कश्चित् महाभनिकोऽपि जनो यत्र यत्र गमिष्यति तत्र तत्र स्वकीये एव गृहे निरस्यति स्वरोपस्यैव च रूपस्य जलं पास्यति इति कथमपि विश्वासः कर्तुं शक्यते । दरिद्रा मवेयुर्धनिका वा, केऽपि पर-साहाय्यं विना कार्यसञ्चालनं कर्तुं न शक्नु-
वन्ति । अन्यकृतस्तुभ्यः साहाय्यं ग्रहणस्य अप्राप्यकता भवत्येव । अतो यदि न स्वकर्तव्य-बुद्ध्या तर्हि प्रत्युपकार बुद्ध्या एव परोपकार, कर्तव्यो येन मनुष्यश्रृणात् मुक्तिर्भवेत् ।

प्रकृतिरपि अस्मभ्यं परोपकारस्यैव शिक्षां ददाति । प्रकृतिवाः सर्वेऽपि स्थावरं जङ्गमा वा पदार्थाः परोपकारेणैव अहारात् प्रवृत्ता-
सन्ति । विचारयन्तु मनाक् मनसि । सूर्यं तरति । चन्द्रमा विगोचते । वायुं वाति । मेघा वर्षन्ति । नदीं प्रवहति । तरको फलन्ति । कुसुमानि विकसन्ति । सर्वेऽपि इमे दिशानिश एते एते कायं निरताः सन्ति । तत् किम् एतेषां कश्चित् दयायां वर्तते ? किं तरतः स्वयं फलानि भक्षयन्ति ?

सुमुमानि किं स्वयं गन्धान् जिघ्रन्ति^{१०} । मेघानां किं क्षेत्राणि सन्ति येन
मेघनाय ते वर्धन्ति ? वायुः किम् आत्मनो जायनाय याति ? चन्द्रमाः
किम् आत्मानम् आह्लादयितुं विद्योतते ? दिनावरः^{११} किं स्वदिताय
व्यति ? सरितो वा किं स्वयं स्नानाय प्रवहन्ति ? नहि । अन्येषामेव
दिनाय समर्पनाय च इमाः सर्वाः प्रवृत्तयः एतेषाम् ।

येन लुब्धहृदयाणां मानवानां हृदये परोपकारमयी भावना नास्ति,
ये रामी दिवा च स्वकीयस्यैव उदरस्य पूरणे परायणाः सन्ति, स्वप्नेऽपि
परोपहितं न चिन्तयन्ति, ते मानवजातेः फलद्वयस्वरूपा अधमा जना
पशुमदृशा एव मन्तव्याः । येन कठोरे हृदये विकरसागरे पतितान् जनान्
विलोक्य वेदन्त न जायते, ये सुशुद्धया^{१२} पीड्यमानं भ्रान्तमुप जनं
निरीक्ष्य दुःखं नाऽनुभवन्ति, आतंजमाना कष्टापूर्णा क्रन्दनं भुक्त्वा येन
हृदयं द्रवीभूतं न भवति ते पातकहृदयाः जना वृथा जीवन्ति अस्मिन् च
मानवजुलं कलङ्कयन्ति । एतादृशानां स्वार्थपरायणानां परोपकार—शून्य-
हृदयानां सुखसम्पन्नानां जीवनेऽपि अलम् ।

अस्मान् देशे अनेके एतादृशाः स्वमानयन्त्याः परोपकारिणो महा-
पुरुषा यभूवुः । महाराजः शिविः शरणागतस्य कपोतस्य^{१३} रक्षायै स्व-
मासं यावत्^{१४} श्येताय^{१५} समर्पितवान् । महाराजो दधीचिः देवानां हिताय
भीषाति अश्वीनि^{१६} अग्निं तैभ्यां दत्तवान् । महाराजो मयूरध्वजः अन्यस्य
तत्र निरास्थाय स्वकीयं पुत्रं तस्मै समर्पयामास । एतादृशा एव अनेके
परोपकारिणः पुरुषा यभूवुः ये न केवलं फलं मित्रं वा प्रत्युत स्वकीय
परोपकारिणो अन्यस्य हिताय विमर्शितवन्तः । अत एव तेषाम्
यावत् शृङ्गे शृङ्गे यशोभाषा मीयते । येनान्नं नामस्मरणाशेषेण अस्मान्
एवं मीरवेण समुन्नतं भवति । दिनभरेण शरीरेण ते तादृशं यशः

१०—सुप्तो हि । ११—एव । १२—भूयते । १३—कूतारके ।

१४—तक । १५—वाच के लिये । १६—शुद्धिः ।

समुपाजित येन आकलान्त न केवल भारतम् अपि तु समस्तोऽपि मानव-
समाजो जगति यशोभाजन स्थास्यति । इदानीमपि श्रीमालवीयमहोदय-
सदृशा अनेके महापुरुषा जन्म गृहीतवन्तो येषां सम्पूर्णमपि जीवनं
परहित-सम्पादने एव गतम् । ते परार्थमेव जीवितवन्तः परार्थमेव च
हसन्तो मृत्युमालिङ्गितवन्तः । अतः सर्वैरेव यथाशक्ति परेषां हितसम्पा-
दनाय अवश्य यतनीयम् ।

उद्योगपरायणता ।

कर्यापि कार्यस्य सिद्धये उद्योगस्य महतो आवश्यकता भवति ।
नहि किमपि लघु महत् वा कार्यं केवलम् इच्छामात्रेण आरम्भमात्रेण
या सिद्धयति प्रत्युत यदा तदर्थम् उद्योगः नियते प्रयत्नो विधीयते तदैव
सिद्धिर्भवति । उद्योगेन साधारणा अपि जना महतो महान्ति कार्याणि
साधयितुं शक्नुवन्ति । परं यदि उद्योगो न विधीयते तर्हि भोजनप्राप्ति-
रपि असम्भवा भवितुमर्हति । अत एव नीतिकाराः कथयन्ति—

उद्योगेन हि कार्याणि सिद्धयन्ति न मनोरथैः ।

नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति गुरो मृगाः ॥

सर्वदैव वयम् उद्योगस्य महत्तमम् अवलोकयाम । पूर्वम् एकवारमपि
भोजनं येषां कृते दुर्लभम् आसीत् ते एव उद्योगेन महान्तो धनवन्तः
सम्पन्ना अवलोकयन्ते । ये कदाचित् शतशो निशीर्णानि^१ यस्मापि
धारयन्तो महता क्लेशेन अङ्गुलीयनं कर्तुं शक्नुवन्ति स्म ते एव बहु-
मूल्ये कौशेय^२ वसनैः विभूषितशरीरा राजभण्डेषु सुगन्धैर्विकीरितैः
मरुप्रान्तात्^३ अनेके "मारवाडी" जना एषं जलपात्रमेव आदाय

समागता अत्र पर ते एव सम्प्रति महान्तो घनिका लक्षाधीशाः कोटि-
पतयश्च सम्पन्ना वर्तन्ते इति प्राय सर्वे जानन्ति । किमधिक कथ-
यामः । उद्योगेन अलभ्यम् अपि लब्धुं शक्यते, असाध्यम् अपि साध-
यितुं शक्यते, असम्भ्रममपि च सम्भ्रमं कर्तुं शक्यते । उद्योगेन भिक्षुको
राजा भवितुं शक्नोति, दुर्बलो बलवान् भवितुं शक्नोति, अविद्वान्
विद्वान् भवितुं पारयति दुःखितश्च परम सुखं प्राप्तुं शक्नोति ।

ये जनाः सततमेव उद्योगपरायणाः तिष्ठन्ति तेषां कृते ससारे
किमपि असाध्यं दुर्लभं वा नास्ति । उद्योगिनः पुरुषस्य दैवमपि साहाय्यं
कुरुते । सिद्धयः सततमेव तस्याग्रे वद्मन्जलयः उपस्थिताः तिष्ठन्ति ।
कमलालया^४ किङ्करी इव निरन्तरं तं सेवमाना तिष्ठति । विघ्नबाधाः
भयभीता इव कदाचिदपि तस्य पुरस्तात् उपस्थातुं न शक्नुवन्ति ।
सफलता जीवन-सङ्घिनी इव सदैव तस्य आलिङ्गनं कामयमाना^५
निवसति । प्रकृतिः प्रजा इव स्वकीयं सर्वमपि वैभवं तस्मै उपायनी-
करोति^६ । अपि च अप्रतिहता गतिर्भवति उद्योगिनः पुरुषस्य जले स्थले
आकाशे वा । अथ जगतीतले यद् वयं सर्वतो भौतिकं समुत्कर्षं पश्याम^७
स सर्वं अपि उद्योगपरताया एव मङ्गलमयं परिणामं अस्ति । यदि
उद्योगिनो जना न स्युः, यदि उद्योग-दिवाकरः अस्तं गच्छेत्, आलस्य-
निशीथिनी^८ च सर्वतो व्याप्ता जायेत तदा तत्कालमेव जगतः प्रलयः
सम्पद्येत ।

ससारे एकैकं ईदृशा महापुरुषा जन्म गृहीतवन्तो ये स्वकीयोद्योग-
बलेन असम्भवम् अपि कर्म सम्भवं सम्पादयामासु । इतिहासे ईदृशांताम्
उदाहरणानां न्यूनता नास्ति । महाराजो भगीरथः प्रबलं तपः कृत्वा
भगवतीं गङ्गां स्वर्गात् मदीतले आनिनाय^९ । राजर्षिवरो विश्वामित्रो

४—लक्ष्मी । ५—चाहती हुई । ६—भेट के रूप में दे देती है ।

७—रात । ८—ले आये ।

वशिष्टेन युनः युनः प्रतिषिद्धोऽपि उद्योगयत्नेन ब्रह्मार्पिता प्राय । उद्योग-
स्यैव प्रभावेण समुद्रपारे नीता भगवती सीता हनूमतो हस्तगता बभूव ।
उद्योगस्यैव अथ प्रभावो वर्तते यत् दुर्व्योभनेन निर्वासिता अपि पाण्डवाः
पुनरपि स्वकीय राज्यलम्बु समर्था बभूवुः । अथवा त्यज्यताम् इदं
सर्वं कृतम् । स्वदेशस्यैव पराधीनतायाः स्वाधीनतायाश्च इतिहास
पश्यत । कियता उद्योगेन वैदेशिका वशिजः अस्माक देशस्य उपरि
शासन कर्तुं शुकुः । अनेकानि शैलशिरराणि उल्लस्य, शतशततरङ्ग-
समुल सागर वारेकृत्वा, महाकलेशकरी मरुमयी-भूमी अनिद्राम्य,
विविधानि कष्टानि सहित्वा, अनेक यत्नराशि धोर परिधाम्य, अनेक्य
अनेकानि युद्धानि कृत्वा, सहस्र सहस्र प्राणानाश्च आहुतीर्दत्त्वा ते अरय
देशस्य उपरि अधिकार विस्तारयामासुः । समारस्य इतिहासे वैदेशिका-
नामिदं धार्यम् उद्योगपरतायाः प्रकृष्टतमम् उदाहरणम् अस्ति ।

पराधीनता कस्यापि देशस्य क्वो महान् कलङ्को भवति । अत एव
विदेशिना राज्यस्थापनायाः पश्चात् कतिपयपरानन्तरमेव देशवासिनां
हृदये स्वार्थानताया भावः समुदियाय^२ तदर्थं च शनैः शनैः समुद्योग^३
आरब्धः । राष्ट्रियमहासभायाः वृत्ते धननया विपुलरूपेण आन्दोलन
चालितम् । महता उत्साहेन च अखण्डा नरा नार्यश्च अस्मिन् स्तानन्वय
सङ्ग्रामे अतनसमर्पणं चक्रुः । यद्यपि अरय आन्दोलनस्य निर्मूलनाव
वैदेशिकैः विविधा उपाया विहितः । सभासम्मेलनादीन् अरबद्धानि,
जनताया भयङ्करं दमनं कृतम्, नेतारो मुद्गुमुद्गुः पारागारे वद्धा, सहस्र-
सहस्र-युवानो गुलिकाभिः^४ मृत्युमुन्वे पातितः, धनानि लुण्ठितानि,
पृथाणि प्रज्जलितानि, मातरो भयिन्यश्च निमंयादा कृताः, रामाञ्जकारि-
णश्च अत्याचारा अभूवन्, परं स्वतन्त्रतायै देशवासिनां हृदये आग्रह्य-
मानो धृष्टिः उपशमितो न बभूव । सर्वाणि कष्टानि सर्वत्रिधान् च अत्या-
चारान् सहमाना अस्मदीया देशवासिनो नेतारश्च कदाचिदपि अस्मान्

मनुष्येणात् रिक्ता न यन्तुः । प्रयुता दिने दिने अधिकाधिकं प्रयत्नं
 कर्तुं प्रारम्भम् । तस्यैव उद्योगस्य फलमिदं वर्तते यत् सम्प्रति पर्यं द्विश-
 तपदानन्तरं वैदेशिकानां शासनात् मुक्तिं लभता स्वदेशे स्वकीयं राज्यं
 स्थापयितुं समर्था भूताः स्म । कथनस्य इदं तात्पर्यं वर्तते यद् संसारे
 किमपि फलाहयं कार्यं नास्ति यत् साधयितुं न शक्येत । दुष्करादपि
 दुष्कराणि कार्याणि साधयितुं शक्यन्ते । आनन्दयन्ता वर्तते केवलं तत्र
 उद्योग-परायणतायाः, प्रयत्नशीलतायाः ।

प्रवृत्त्या अपि उद्योगवन्ताश्च एव शिक्षा मिलति । प्रवृत्तियुग्मे सा-
 यन्तो जीताः गन्ति ते सर्वेऽपि उद्योगपरायणा एव ह्यवन्ते । विद्वानां^{११}
 व्यासारे दृष्टिः दीयताम् । ते अपि सर्वदेव इतस्ततो भ्रमण्ये, स्थभोग्य-
 यत्नान् आररण्ये, सनीह^{१२} निर्माण्ये, यिगुवापने, ययुभ्यः आत्म-
 भावण्ये च निरता अयत्नोच्यन्ते । कीटेषु कृशकलेषु लक्ष्मी विनीतिका
^{१३} अक्षेणापन् इतस्ततो घायन्तो, स्वायत्तययय पुर्वन्तो, सततमेव उद्योग-
 परायणा एव दृष्टिपथम् आयाति । अन्येऽपि पूर्वचन्द्रादयो प्रह्नचन्द्रा-
 दपथ गृष्टिममपादेष स्य-स्य-कार्ये संनान्ता उद्योगपरायणताया एव
 उपदेशा इति । मानवास्तु दिने युरोदयान् परमपि शायाना अयत्नोच्यन्ते
 परं पालु ब्रह्मादयस्तु तत्रः पूर्वमेव आरस्ता स्व-स्वकार्य-संलग्ना जायन्ते ।
 तथाच यदि बुद्धिबेभरहीनेषु पशुपक्षिषु बीटयतान्तेषु च ईदृशी उद्योगरता
 वर्तेत तर्हि सर्वसाधनसामान्या मनुष्या यदि उद्योगं न कुर्वुः आनन्दयन्ती-
 भूयाथ निरर्थकमेव जीवन् वारयेषुः तर्हि इतः परं किमधिकं तेषां कृते
 महंणां च मदिधति ? अतः सर्वेऽपि मनुष्यैः—नरैः नारीभिषां सततमेव
 उद्योग-परायण्यैः भरितम्भम् ।

दुष्करादयान् करमाकं समात्रे चनेके भागवपादिनाः पुङ्गवाः गन्ति ।
 योमनात्रे तु अर्थं देहेः तर्णेऽपि समपिधो वर्तते ।ने सर्वे इदं कथयन्ति—

भाग्येनैव सद्य भवति । व्यर्थमेव जना "हाय हाय" इति कालादल्लु
कुर्वाणा सन्ति । यद् भाग्ये लिखित भविष्यति तत् स्वयमेव भविष्यति ।
का पुन आवश्यकता तदर्थम् इतस्ततो धावनस्य ? परं तेषाम् इय धारणा
युक्तियुक्ता नास्ति । नहि ईदृशेन विचारेण देशस्य लाभो भवितुमर्हति
नापि समाप्तस्य । न च अथ सिद्धान्त अस्माक शास्त्रेषु एव लिखितो
व्यतते । शास्त्राणि तु सवाक्येव उद्योगस्य महिमान् गायन्ति उद्योग परा
यक्षणायाश्च उपदेशं ददते । अत एव नीतिकारा —

उद्योगिन पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी
दैवेन देयमिति कापुम्पा वदन्ति ।

इत्यादिभिः श्लोके उद्योग प्रशसा देववादस्य च निन्दा कुर्वन्ति ।
उद्योगेनैव आमनो देशस्य वा कल्याणं कर्तुं शक्यते । उद्योगजलादेव
सम्प्रति अमेरिका-रूच प्रभृतयो देशा सर्वप्रकारेण धनधान्यसम्पन्ना
सन्तो जगति सर्वश्रेष्ठता गता सन्ति । अतो यदि जना मुष्येन
जीवितुं वाञ्छसुं तर्हि सर्वैरेव भाग्यनाद दूरे निक्षिप्य आलस्यं च
सर्वथा विहाय उद्योगप्राप्तये भवितव्यम् उद्योगदेवस्य च शरणे
समागन्तव्यम् ।

शिष्टाचारः ।

सुशिक्षिता सम्या सदाचार-सम्पन्नाश्च जना 'शिष्टा' इति
कथ्यन्ते । तेषामत्र आचार-व्यवहार — शिष्टाचार इति पदम व्यपदि
यते । अथात् शिष्टजना गमने आगमने, उत्थाने उपवेशने, शयने
जागरणे, आदाने प्रदाने, भोजने पाने, आस्त्रापे शलापे, प्रश्न समाधाने,
हास पारहासे, हर्षे प्रियादे, सपत्नी विरक्ती, आम्राद प्रमोदे, यादे

प्रतिवादे, नेलौ कुतूहले, घाते प्रतिघाते, जये पराजये, अनुरागे विरागे, उत्कर्षे अपकर्षे, पुरस्कारे तिरस्कारे, उपकारे अपकारे, प्रणामे आशीर्वादे, पुरीषे^१ प्रस्तावे^२, तथा अन्येषु च लघुषु महत्सु वा कार्येषु यथा आचरन्ति यथा च व्यवहरन्ति स एव आचारो व्यवहारश्च शिष्टाचार इति उच्यते ।

सुख सम्मान-पूर्वक स्वकीय जीवन यापयितुं^३ शिष्टाचार-पालनस्य अतीव आवश्यकता भवति । ये जनाः शिष्टाचार-विरुद्धम् आचरन्ति, उचित करोमि अनुचित वा इति विषये ध्यान न ददते, युक्ताऽयुक्त-दिवेक विहाय यथेच्छ व्यवहरन्ति । ते सम्य समाजे कुत्रापि समादर न लभन्ते । एतादृशेषु अनेषु स्वकीया अथवा सर्वे एव जना घृणा कुर्वन्ति, सर्वे एव निन्दन्ति, सर्वे एव च तेषाम् असहयोग कुर्वन्ति । एतद्विपरीतं ये जनाः शिष्टाचारानुसारं सर्वदा आचरन्ति, उचिताऽनुचिते विचार्य व्यवहरन्ति ते शिष्टसमाजे सदैव सम्मानं प्राप्नुवन्ति सर्वत्रैव च समा-द्विषन्ते । ते सर्वे अपि समाजेषु सादरम् आहूयन्ते^४ । नरो नारी, ब्राह्मणो बृद्धो, ब्राह्मणः चाण्डालो वा सर्वे एव गृहे गृहिणां शिष्टजनसम्मतेन व्यवहारेणैव समाजे सम्मानयोग्या भवन्ति न अन्यथा । अतः सर्वैरेव नरैः नारीभिर्वा शिष्टाचारऽनुकूल एव व्यवहारः कर्तव्यो येन समाजे सुख-सम्मान पूर्वकं जीवन यापयितुं शक्येत ।

समाजे बहवो जना अनेकानि शिष्टाचार विरुद्धानि कार्याणि कुर्वन्ति । बहूनां निरर्थकमेव गालि प्रदानस्य अभ्यासो भवति । ते साधारण्ये वार्ता-लापे हासे परिहासे च पदे पदे उद्वेगजनकान् अपशब्दान् उच्चारयन्ति । बहवो यत्रैव भुञ्जते तत्रैव गणहूयादिकं^५ कुर्वते । अनेके आशः विनापि परस्वस्ति गृह्णन्ति । न च पुनः प्रेरणं विना पुनः परावर्तयन्ति^६ । केचन

१—शौच मे । २—पेशाव करमे मे । ३—चिताने के लिये ।

४—बुलाये जाते हैं । ५—कुत्ता वगैरह । ६—लौटाते हैं ।

यत्रैव उपविशन्ति तत्रैव परितः ष्ठीवन्ति* । बहवो गुहजनातामपि समक्षम् उच्चैर्हसन्ति, उच्चैर्जलन्ति, उद्धत^८ च व्यसहारं कुर्वन्ति । केचन धार्याभावे अङ्गुल्या नासिकाभेव निष्कुम्भन्तः^९ तिष्ठन्ति । विपन्तः प्रयोजनं विनापि परस्परं संलपतो द्वयोर्मध्ये उपतिष्ठन्ति । बहवः चलन्तोऽपि पादन्ति, उत्तिष्ठन्तोऽपि पिवन्ति, भक्षयन्तोऽपि बहु वृषा जलन्ति । अपरे विस्तृतेऽपि मार्गं अपरान् धक्कयन्तो मर्दयन्तः श्राप्यन्तश्च^{१०} गमनं कुर्वन्ति । बहवः अप्रह्वालितौ अपि पादौ अन्यस्य आसने धरन्ति, अनावृतमुखा एव जृम्भन्ते^{११} छिक्कन्ति च, धूमवीटिकां^{१२} च पीत्वा सम्मुग्धमेव धूममुत्सृजन्ति । केचन असमयं गायन्ति, असमयं रुदन्ति, असमयं च वार्तालापं कुर्वन्ति । कियतः अनाचारान् गणयामः ? ईदृशा एव अनेके शिष्टाचार-विरुद्धा व्यसहाराः चलन्ति । मम येन आचरणेन कस्य किं कष्टं जायते इति स्वप्नेऽपि न विचारयन्ति ।

न च इमे दोषाः केवलम् अशिचितेषु एव वर्तन्ते । शिचिता अपि बहवो दुरभ्यासात् अनवधानात्^{१३} अज्ञानात् वा शिष्टाचार-विरुद्धानि घट्टन्ति कर्माणि कुर्वन्तो दृष्टिपथं गच्छन्ति । "सूल-कालेजा" दीनां छात्रेषु तु बाहुल्येन इमे दोषा उपलभ्यन्ते । भोजन पानादौ असंयमः, गुहजनेषु अपि अविनयः, उच्च्छ्रावला व्यसहाराः, सध्मीभूय यस्य कस्यापि परिहासकरणम्, छात्रीभिः सह वीभत्सा व्यवहारश्चेति साधारणं कार्यं वर्तते । मार्गं बरिक्कमपि आदाय भक्षयन्तः, शिष्टकैः सह पिनादं कुर्वन्तः, कदाचित् गालिप्रदानं कदाचित् च प्रहारमपि कुर्वाण्यः, अन्यान् महा-ज्जानान् अपि हसन्तः, निरर्थकमेव अदृष्टासं कुर्वन्तः, अकारणमपि केनापि सह सध्मीभूय विवदमानाश्च ते आत्मनो महत्त्वं मन्यन्ते । एवं शिचितेषु

७—धूकते हे । ८—उदएकतापूर्णं । ९—निखोरते हुए । १०—चोट पडुवाने हुए । ११—जैसाईं लेते हैं । १२—वीटि । १३—असावधानी से ।

प्रशिक्षितेषु वा सर्वत्रैव अशिष्टजनोचिता अनेके व्यवहारा अहर्निश
 बलोक्यन्ते अस्माभिः । यस्य कस्यापि भगन्तु, परम् ईदृशा व्यवहाराः
 सर्वेषामपि कृते अग्रिया अग्रचिकरा उद्देगजनका क्लेशकराश्च भवन्ति ।
 अतः शिष्टाचाराऽनुकूलमेव सदा व्यवहर्तव्यमस्माभि न तु तद्विपरीतम् ।

अनेनैव कारणेन अस्माकं शास्त्रेषु शिष्टाचारस्य विस्तरेण उपदेशः
 कृता वदते । सर्वेषु अपि धर्मग्रन्थेषु एकैकस्मिन् प्रकरणे “सदाचार”
 नाम्ना “सद्ब्रूत” नाम्ना वा शिष्टाचाराणाम् अतीव रमणीय वर्णनं
 मिलति । पाठकानां हिताय अत्र चरक सहितायाः सदृचाध्यायस्य कानि-
 चित् वाक्यानि ययम् अधस्तात्* उल्लिखाम । तद् यथा—

“न अनृतं ब्रूयात्, न अन्यस्वम् आददीत, न अन्यस्त्रियम्
 अभिलषेत् न अन्यस्त्रियम्, न वैरं रोचयेत्, न कुर्यात् पापम्, न
 पापेऽपि पापी स्यात्, न अन्यदोषान् ब्रूयात्, न अन्यरहस्यम्
 आगमयेत्, न अधार्मिके न नरेन्द्रद्विष्टे सह आसीत्, न उच्चै-
 र्हसेत्, न शब्दवन्तं माहृतं मुञ्चेत्, न अनावृतमुखो जम्भा क्षवर्धु*
 हास्य वा प्रवर्तयेत्, न नासिका कुम्पीयात्, न दन्तान् विघृ-
 येत्, न नखान् वादयेत्, न अस्थीनि अभिहन्यात्, न भूमिं विलि-
 खेत्, न खिन्वात् वृष्यम्, न लोष्ठं मृद्गीयात्, न त्रिगुणम् अङ्गै-
 र्चेष्टेत्, न पापवृत्तान् स्त्रीमित्रभृत्यान् भजेत्, न उत्तमैः विरुद्धयेत्,
 न अवसानं उपासीत्, न जिह्वं रोचयेत्, न अनार्यम् आश्रयेत्, न
 भयम् उत्पादयेत् ।”

“न अति समयं जहात्, न नियमं भिन्वात्, न नक्तं
 अदेशे चरेत्, न सन्ध्यासु अभ्यवहाराऽध्ययनस्त्रास्यपनसेवी स्यात्,
 न बाल-मृद्ध-लुब्ध-मूर्ख-मिलष्ट-क्लीबैः सह सख्यं कुर्यात्, न मश-
 चूतं नैरयाप्रसङ्ग-रुचिः स्यात्, न गुह्यं विष्टगुणायत्, न कञ्चित्

अवजानीयान्, न अहम्मानी स्यात्, न अदक्षः नादक्षिणो नाऽ-
सूयकः, न ब्राह्मणान् परिवदेत्, न वृद्धान् न गुरुन् न गणान् न
नृपान् वा अधिक्षिपेत्, न च अतिनूयात् ।

न कार्यकालम् अतिपातयेत्, न अपरीक्षितम् अभिनिविशेत्,
न इन्द्रियवशागः स्यात्, च चञ्चल मनः अनुभ्रामयेत्, न युद्धीन्द्रि-
याणाम् अतिभारम् आदध्यात्, न च अतिदीर्घसूत्री स्यात् । इति”
आत्मन प्रतिरूलानि परेषा न समाचरेत् ।

(महाभारतम्)

पन्था देवो ब्राह्मणाय गवे राज्ञे ह्यचक्षुषे ।

वृद्धाय भार तप्ताय गर्भित्यै दुर्बलाय च ॥

(वीधायनधर्मसूत्रम्)

पश्यन्तु, कीदृशा मानवमात्रस्य अशेषकल्याण साधका अमूलना
उपदेशा इमे सन्ति । यदि ईदृश सर्वाङ्गसुन्दरो निरिजजनमनोहर
उभयत्र च अमित हित कथे व्यवहारं स्यात् तदा सर्वेषां सदा सामाजिक
जीवन सर्वथा सुखमय स्यात्स्यमय सम्मानमयश्च सरथेन । अत शिष्ट-
जनानां सङ्गेन, गुरुजनानाम् उपदेशेन, एतद्विषयकानाम् पुस्तकानां
पठनेन च तथा ररकीय अभ्यास. कर्तव्या यथा एकमपि कार्यं शिष्टा-
चारविहद् न जायेत । तत एव वयमपि समाजे शिष्टजनोचित समादर
लब्धुं समर्था भविष्याम* ।

ईश्वर-भक्तिः ।

मनुष्यायां सामारिक-सुखलाभाय यथा धनादीनां सुखलाभनानाम्
आवश्यकता अस्ति तथैव आध्यात्मिक सुखलाभाय ईश्वराऽराधन-भ्यापि

आवश्यकता अस्ति । अथवा यथा ज्वरादिरोगाणां विनाशाय औषधानाम् आवश्यकता भवति तथैव जनन मरणादि रोगाणां नाशाय ईश्वराराधन-
स्यापि प्रयोजनं भवति । मानवजाते लौकिकस्य वा कल्याणस्य सिद्धये
शास्त्रेषु यावन्ति कर्माणि निर्दिष्टानि सन्ति तेषु ईश्वराऽराधनं
मुख्यतमं कर्म अस्ति । सर्वे वेदाः, सर्वाणि शास्त्राणि, सर्वा उपनिषद्,
अथवा समस्तमेव आर्यसाहित्यं मानवकल्याणाय ईश्वराराधनस्य महतीम्
आवश्यकतां प्रतिपादयति । नरो भवेत् नारी वा, ब्राह्मणो भवेत्
चारुडालो वा, महापण्डितो भवेत् मूर्खो वा, सर्वैरेव स्वशक्त्यनुसारं
प्रतिदिनं नियमपूर्वकं येन केनापि प्रकारेण ईश्वराराधनं कर्तव्यम् ।

ईश्वराराधनेन अनेके लाभः सन्ति । प्रतिदिनं नियमेन यदि
ईश्वराराधनं विधीयेत तर्हि मनःशान्तिः, चित्तैकाग्रता, धर्मबुद्धिः,
आत्मिकशक्तिवृद्धिः, इन्द्रियसयमश्चेति बहवो लाभः भवन्ति ।
ईश्वराराधनेनैव जनन मरणादिना मुक्तो भूत्वा मानवो मोक्षमपि लब्धुं
शक्नोति । जगतो द्वैदिनकात् आनन्दान् परमानन्दसागरे अवगाहनं
कर्तुं शक्नोति । आराधनेनैव यः कोऽपि नरो नारी वा ब्राह्मणः शूद्रो
वा आत्मनो जीवनस्य अन्तिमम् उद्देश्यं पूर्यितुं शक्नोति । ईश्वराऽरा-
धनेनैव अतीतकालस्य वर्तमानकालस्य च अनेके मानवा जनन-मरण-
बोधन्धनात् मुक्तिपदं प्राप्नुः । अथ अन्यानि सर्वाण्यपि कार्याणि कुर्वन्नि
अस्माभिः सदैव दैनिकरूपेण ईश्वरोपासना अपि कर्तव्या एव ।

अन्यच्च ईश्वरेण अनन्ता उपकारा कृता अस्माकम् । ईश्वरस्यैव
कृपया वयं तथाभूतं मानवशरीरं लब्धवन्तः स्म यस्य सुरा अपि वामना
दुर्वन्ति । यदि ईदृशं सर्वाङ्गपूर्णं सकलसाधनामूलम् अमूल्यं शरीरं न
अभिलिष्यत् तर्हि कथमिव वयं सासारिकं सुखं भोक्तुं समर्था अभविष्याम
कथं च वा साधनाऽराधनाभ्यां मोक्षरूपं परमं पदं प्राप्तुं अवसरम् अल-
प्स्यामहे । अस्माकं रक्षायै द्वितीयं च परमेश्वरेण ये ये उपाया विहिता
यानि यानि च वस्तूनि उपादानानि तदपि सर्वम् अयत्ननीयमेव अस्ति ।

स एव अस्माकं गर्भे रक्षा करोति । जननानन्तरं च स एव मातृस्तनी
 पूरयित्वा अस्माकं जीवनोपायं कुर्वते । अस्माकमेव भोजनाय तेन
 नानाविधानि अन्नानि पलमूलादीनि च सृष्टानि । रोमे सति तस्य
 विनाशाय विविधा औषधयोऽपि तेनैव सृष्टाः । सूर्ये सन्तापः, शशाङ्के^१
 प्योत्सना^२, अग्नी दाहः, जले शीतलता, भूमौ उत्पादनशक्तिश्च अस्माकं
 मेव कार्यसाधनाय भगवता विनिर्मिता । इमानि सर्वाणि मुग्य साधनानि
 उत्पाद्य स अस्मभ्यम् एतादृशीम् एकाम् बुद्धिं दत्तवान् यस्या महीतले
 काचित् तुलना नास्ति । बुद्धिरेव तद् वस्तु विद्यते येन वयं समस्तायाम्नि
 सृष्टौ भेद्यता भङ्गामहे । बुद्धेरेव बलात् स्वल्पकायाः स्वल्पपत्राश्च
 वयं महाकायं गजं महाबलवन्तं सिंहं च पशुं कर्तुं पारयामः । बुद्धेरेव
 अयं परिणामो वर्तते यत् मानवाः सप्तारस्य विशालतमे रङ्गमञ्चे
 प्रकृतिनटीं यथा इच्छन्ति तथा नर्वयन्ति । यत् एतु इदानीं घना
 द्वितीय ईश्वर इव जले स्थले आकाशे वा यथेच्छं गच्छन्ति, नवनगं
 सृष्टिं कुर्यान्ति, कर्तुं अर्कतुं अन्यथाकर्तुं च सामर्थ्यं भजन्ते तत् कस्य
 प्रभावात् ? बुद्धेरेव । ततश्च यः एतु ईदृशीं सकलकार्यसाधिकां कल्प-
 वृत्तोपमां बुद्धिं दत्त्वा अस्माकं महतो महान्तमुपकारं कृतवान् तस्य यदि
 कदाचित् अस्माभिः आराधना न क्रियते, यदि क्षणं कृतकृतापूर्वकं
 स्मरणं न विधीयते, यदि च तस्य अनन्तान् उपकारान् स्मारं स्मारं वयं
 भद्रया श्रवणतमस्तका न भगवतः तदा कीदृशाः कृण्वन्ता वयं भविष्यामः
 कां च गतिं लप्स्यामहे इति सर्वेरेव विचारणीयं मनसि । कर्तारं विनैव
 एतत् सर्वं समुत्पन्नमिति कथनं तु मर्त्या बुद्धिविपरीतं सुचिरहितं च
 अस्ति । अतो यथाशक्ति सर्वेरेव मानवैः ईश्वरापराधनं कर्तव्यम् ।

अस्य ईश्वरापराधनस्य साधारणतः त्रयो मार्गाः सन्ति । भक्तिः,
 स्वकर्तव्यपालनम्, अन्धे सह सद्ब्यवहारश्च । तेषु भक्तिः नवविधा
 शास्त्रेषु वर्णिता वर्तते । यथा—

अथ एष कीर्तनं निष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्य सरयमात्मनिवेदनम् ॥

एभिः अथवादिभिः कार्यैः ईश्वराराधनं सर्वैरेव यथाशक्ति कर्तुं शक्यते । यत्रापि शास्त्रेषु निर्गुणोपासनादयः अन्येऽपि अनेके मार्गा निर्दिष्टाः सन्ति परं ते अतीव कठिना असाध्याश्च वर्तन्ते । अत एव भगवता श्रीकृष्णेन भगवद्गोताया प्रतिपादितं यत्—

कष्टोऽधिकतरस्तेषाम् अव्यक्ताऽसक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिदुर्गं देहवद्विरवाप्यते ॥

स्वकर्तव्यपालनञ्च ईश्वराराधनस्य द्वितीयो मार्गः अस्ति । वर्णाश्रमधर्माऽनुसारं यस्य यत् कर्म शास्त्रेषु निर्दिष्टं वर्तते तस्य यथावत् सम्पादनम् अत्र ईश्वरस्य आराधनायाः प्रसन्नतायाश्च परम साधनम् अस्ति । यदि काश्चित् पुरुषः स्ववर्णाश्रमधर्माऽनुसारं कार्याणि न कुरुते तद्विधीनं वा आचरति तदा तस्य अवश्येन कीर्तनेन वा भगवान् प्रसन्नो भवितुं नार्हति । यदि कश्चित् ब्राह्मण्यं शूद्रकर्माणि कुरुते, सन्दात्री सायुः 'महन्तो' वा कश्चित् यमनियमादिसाधनान् रहितो एहस्थान् कानिचिः काञ्चनादिषु आसक्तो भवति तर्हि तस्य आकन्दनेनापि भगवान् प्रसन्नो न भवति । बहवो जना वेपनिर्माणेन नामकीर्तनादिना च आत्मानं महान्तं भक्तं मन्यन्ते । रामनमोऽह्नि वक्ष्यं धारयन्ति, ग्ने अनेकाः करमालिकाः परिदधते, संपूर्णमणिं शरीरं भस्मना सेपयन्ति, विविधाकारैश्चन्दनैः ललाटं भूषयन्ति, आपादलम्बिनी जटां निश्चिन्ति, सदैव च करमालिकां हस्ते धारयन्तो जनन्तश्च इतन्ततो घ्नन्ति, अर्धनिशं कीर्तनं युज्यते गायन्ति वृत्त्यन्ति च । एतेनैव ते आत्मानं भगवद्भक्तं मन्यन्ते सर्वतश्च प्रशंसा लब्धुमिच्छन्ति । को नाम भगवो यम् ? को नाम आधमः ? कोऽहम् ? किञ्च मे कर्तव्यम् ? इत्यत्र ते विचारं न

१--चिल्लाने से भी । ४--पहनते हैं । ५--आरण्य करते हैं ।

कुर्वन्ति । परन्तु अयम् ईश्वराराधनस्य मार्गो नास्ति । अत एव श्रीमद्-
भागवते लिखितं वर्तते यत्—

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
हरिराराध्यते पन्था नान्यस्ततोपकारणम् ॥

अतः कीर्तनभजनादिना सहैव स्वकर्तव्यपालनस्य उपरि पूर्णरूपस्य
ध्यानं दातव्यम् । यद्यपि इदानीं वर्णाश्रमव्यवस्था शिथिलता गता वर्तते
तथापि यस्य यत्कर्म अवश्यकर्तव्यं वर्तते तत् कर्तव्यमेव ।

एतदतिरिक्तं सर्वं सह सद्ब्यवहारो विश्वबन्धुत्वञ्चापि भगवदाराध-
नस्य सर्वधर्मसम्मतं श्रेष्ठतमश्च मार्गो वर्तते । स्मरणकीर्तनादिना भक्तिं
कुर्वन्नपि तथा स्वकर्तव्यपालयन्नपि यदि कश्चित् अन्यैः प्राणिभिः सह
सद्ब्यवहारं न करोति न च तेषु भ्रातृवृद्धिं भजते तर्हि स उत्तमो
भगवद्भक्तो न भवितुम् अर्हति । शास्त्रेषु सर्वोत्तमो भगवद्भक्तः स
एव मतो^६ वर्तते यः सर्वानपि प्राणिनो भगवतः पुत्रान् मत्या सर्वं सह
समुचितं व्यवहारं कुरुते सर्वाश्च भ्रातृवत् मन्यते । यः अन्येषां सुखे
सुखितो भवति, अन्येषां दुःखे दुःखितो भवति, सकटे साहाय्यं कुरुते,
विपदो निवारयति, स एव भगवता स्वकीयः सर्वश्रेष्ठो भक्तः मतो वर्तते ।
एतदधिपरीतं यदि कश्चित् सर्वमपि कीर्तनभजनादिकं कुवाणोऽपि परेषां
हर्षं विपीदति,^७ विषादे हृष्यति,^८ सहायताऽवसरे अपसरति,^९ विपत्तौ
पलायते, धनम् अपहरति, वञ्चनां कुरुते, असत्यं वदति, निष्ठुरं भाषते,
दुराचरणं करोति, अकारणं क्रुपितं तिष्ठति, स्वार्थं साधयति परार्थ-
ं नाशयति तर्हि न तस्य कीर्तनेन नापि क्वचलं कर्तव्यपालनेन वा
भगवान् प्रसीदति । भगवता स्वयमेव अनेकेषु अवसरेषु स्पष्टं प्रतिपादितं
यत् “य मदीयैः सर्वैरेव पुत्रैः सह सद्ब्यवहारं करोति, भ्रातृवत् वर्तते,

६—माना गया । ७—दुखी होता है । ८—खुश होता है । ९—हट
जाता है ।

न एष मम प्रियः अस्ति न एष च मां सर्वत्र द्रष्टुं सम्यु या उच्यते ।
 अहं सर्वेषु प्राणिषु भिरमामि । यदि केनचित् प्राणिना महं कश्चित्
 दुःखं दर्शयति करोति धैरं वा विदुष्यति तदा स मन पूजाया विदुष्यते
 करोति । तत्र पूजाया अहं कश्चित् प्रयत्नो न भवामि । अतः तादृशो
 यतः कथमपि मम प्रियो भवति वा न भवति । यथा—

अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्माऽरस्थितः सदा ।
 तमवज्ञाय मां मत्स्यः पुरुतेऽर्था विदुष्यन्म ॥२१॥
 यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमाह्वरम् ।
 दित्वाऽर्था भजते मौढ्यान् भस्मन्येव जुहोति सः ॥२२॥
 अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं पृथालयम् ।
 अर्ह्येद् दानमाणाभ्यां मैत्र्याऽभिन्नेन चक्षुषा ॥

अतो भगवद्भक्त्याऽनुभवेनैव भीमभगवतः पूजायाः आराधनायाः
 उपायनाया वा अपमरि मर्नीयतमो मार्गः अस्ति ।

एवम् इमे एव त्रयो मार्गं ईश्वरायपनर सन्ति । एतानेव
 त्रयान् स भगवन्नुदनेन आत्मकस्वार्थं लोककल्याणं भगवत्प्राप्तिव
 क्तुं शक्यो । अतो यथागम्भवं मानवनाशेष एभिः अन्वैरां शास्त्र-
 विरिणोः मार्गोः भक्त्यात्मनो भगवान् समापचितः पुरितः प्रगाथित
 वास्तवः ।

उत्पद्यन्ते तथापि जीवन्त्ये उपरि ससर्गस्थापि विशेषरूपेण प्रभाव-
पतति । यो यादृशेन पुरुषेण सह सङ्गतिं करोति यादृशेन पुरुषेण च सह
उत्तिष्ठति उपविशति, खादति पिबति, आलाप-सलापौ कुरुते तस्य
तादृश एव स्वभावो भवति । सज्जनैः सह सङ्गतिः भविष्यति चेत्
सज्जनता आगमिष्यति, दुर्जनैः सह सङ्गतिः भविष्यति चेत् दुर्जनता ।
अत एव नीतिकाराः कथयन्ति—

ससर्गजा दोषगुणा भवन्ति ।

व्यावहारिके जीवने नहि एकोऽपि जनो जगति एकाकी निरसिद्ध
शक्नोति । जीवने सर्गनामपि बहुत्र गमनस्य, बहुभिः सह मिलनस्य,
अनेके परिचिताऽपरिचितैः सह कार्यकरणस्य आवश्यकता भवत्येव ।
एषु प्रसङ्गेषु प्रायशः अनेके सज्जना अपि मिलन्ति दुर्जनाश्च । पर
ससर्गस्य गुणदोषौ विचार्य स्वकल्याणं कामयमानेन पुरुषेण सदैव
सज्जनपुरुषाणामेव सङ्गतिं कर्तव्या न तु समीपेऽपि कदाचित् दुर्जनानां
गन्तव्यम् । दुर्जनानां ससर्गो हि बहूनाम् अनर्थ-परम्परायाम् उत्सादको
भवति । दुर्जनैः सह ससर्गेण विशुद्धा अपि बुद्धिः मलिनताम् उपयाति,
सञ्चरितता नश्यति, सद्गुणा दूरीभवन्ति, सम्पदः पलायन्ते, सुदुर्जना
अपरुष्यन्ति,^१ कुल कलङ्कितं भवति, सर्गत्रैव च दुर्नामता प्रसरति ।
ये जना दुर्जनैः सह वसन्ति दुर्जनैश्च सह व्यवहरन्ति ते पदे पदे
आत्मानम् अधः पातयन्ति । असत्सङ्गो नाम तादृशः पङ्क्तिः पन्था
अस्ति यदुपरि चलनेन स्वलनस्य,^२ पतनस्य, कलङ्कपङ्क लगनस्य च
पदे पदे भयं तिष्ठति । असत्सङ्गात् जना अविश्वासभावनानि भवन्ति
सर्वत्रैव च अपमानिता बहिष्कृता निन्दिता धिक्कृताश्च जायन्ते ।
यद्यपि बहवः ईदृशा अपि सुदृढसंस्कारा जना भवन्ति येषामुपरि असत्स-
ङ्गस्य कश्चित् प्रभावो न पतति तथापि साधारणलोकाः तेषामपि उपरि

आशङ्का कुर्वन्ति एव । यथा अचौरोऽपि जनः चौरैः सह गच्छन् जनैः
 रक्षापुरुषैश्च चौर इति आशङ्क्यते तथैव सज्जना अपि अमत्सङ्गात्
 समाजे असज्जना एव मन्यन्ते । असत्सङ्गेन च स्वभावो यदा एकवारं
 दूषितो भवति तदा शतशत प्रयत्नकरणेनापि स सुगमतया न अप्रयाति^३ ।
 अतो बुद्धिमता पुरुषेण दुर्जनैः दुराचारिभिः अनृतभाषिभिः परदार-
 लम्पटैः दुःशीलैः असभ्यैः अपहरणशीलैः अविधेकिभिश्च जनैः सह
 कदापि सङ्गतिः न विधेया । विशेषतः स्वकीया बालका यथा दुर्जनानां
 दुष्टबालकानां च ससर्गे न गच्छेत्सुः तथा प्रयत्नः कर्तव्यः । यतो हि
 बाल्यकाले यादृशः संस्कारो जायते स एव सुदृढो भवति । महता
 प्रयत्नेन च तस्य परिवर्तनम् असम्भवं भवति । अतो बाल्यकाले एव
 अस्य विषयस्योपरि विशेषसावधानताया आनश्यक्ता भवति । अत एव
 नीतिगाराः कथयन्ति—

नव हि द्रव्यं येन येन अर्थजातेन उपदिह्यते^४ तत्तत् आचूपति^५ ।
 [कौटलीय अर्थशास्त्र १-१६]

अपिच यथा दुर्जनानां ससर्गेण अनेकविधा हानयो भवन्ति तथैव
 असद्ग्रन्थानां पठनेन, असच्चित्राणां दर्शनेन, असद्भाषाणां श्रवणेन च
 विविधा हानयो जायन्ते । एवम्विधानि पुस्तकानि प्रकाशितानि सन्ति
 येषां पठनेन मनसि नानाविधा विकारा असद्भिचारश्च उत्पद्यन्ते ।
 एतादृशानि पुस्तकान्यपि चरित्रनिर्माणे तथैव बाधकानि भवन्ति यथा
 असज्जनानां सङ्गतिः । अनेके नवयुवानः आदौ मातापितृभ्यो गोपायि-
 त्वा^६ ईदृशानि पुस्तकानि पठन्ति । परं यदा तेषां मनसः उपरि
 एतादृशपुस्तकानां कुप्रभावः पतति तदा ते पश्चात्तापं कुर्वन्ति । अतः
 आरम्भकालादेव दुर्जनवत् एतादृशानि पुस्तकान्यपि परिहर्तव्यानि ।

३—दूर होता है । ४—लीपा जाता है । ५—चूस लेता है, ग्रहण
 कर लेता है । ६—छिपा कर ।

ईदृशानि च पुस्तकानि पठनीयानि येन मनसि सदैव सद्भावानां
सद्विचाराणां च समुद्रयोच्चायेन चरित्र-निर्माणे च साहाय्य मिलेत् ।
विद्यार्थिभिरु अस्मिन् विषये सदैव सावधानतया स्थातव्यम् ।

असद्व्यवहृत्य असच्चिन्तायामपि दर्शनं सर्वथा वर्जनीयम् । दर्शकानां
मानसपटले चारुचित्राणां यथा अद्भुतः प्रभावः पतति न तथा अन्दे-
पाम् । रमणीयानि चित्राणि भट्टित्येव मनोमोहनानि हृदयाकर्षकाणि
च भवन्ति । अपरिपक्वबुद्धीनाम् अल्पवयस्कानां बालकानां तु तत्रापि
विशेषरूपेण । इदं धर्मं सर्वदैव प्रत्यक्षम् अनुभवामो यत् यादृशानि
चित्राणि भवन्ति तादृशा एव भावा मनसि उदयन्ति । वीरपुरुषाणां
चित्रानलोत्पन्नेन दुर्बलव्यापि हृदये वीरत्वस्य भावना जागर्ति, गृहहारमय-
चित्राणां दृशनेन च दीपणामपि हृदये क्षणं कामचिह्नं उत्पद्यते ।
अत एव युद्धकाले सैनिकानां हृदये वीरभावशेलादनाय उत्सादनर्जनस्य
च युद्धसम्बन्धीनि चित्राणि प्रकाश्य परितः प्रदर्श्यन्ते । अतः स्वर्गीये
निवासपटले शयनागारे अभ्ययनागारे उपवेशनशालायां* गोष्ठ्यगरे
शयननिषेधेषु च स्थानेषु तादृशानि चित्राणि भित्तिषु^७ लम्बनीयानि
येनां दर्शनेनैव मनसि वीरतायाः कल्यायाः भक्तोः शत्रून्वेद्यायाः उपका-
रस्य कीर्तेः धर्मस्य च शुभा भावनाः उत्पद्येरन् ।

एवमेव असद्भावानान् असद्गीतानाम् भवत्यान् सर्वदा दूरे रथा-
तन्व्यम् । यत्र असद्भवा नरा नार्यो वा असद्भावाः कुर्वाणाः स्युः नर्तक*भ
अष्टभावभरितानि असद्गीतानि गावन्तो भवेयुः तत्र क्षणमात्रार्थनरि
न गन्तव्यं न च किञ्चित् श्रेयस्यम् । एतेनापि मनसि नानाविधा विषया
सर्दिताश्च भावा उत्पद्यन्ते । समग्रस्य यः अग्रव्ययो भवति स तु भवतदेव ।

एवञ्च असत्पुरुषाणां असद्व्यवहाराणां अस्वच्छिन्तायां असद्भावानां
असद्गीतानां च विनाशकारिणा संसर्गेषु यथाशक्ति आत्मानं आत्मनो

वालकवालिकाश्च रक्षित्वा सत्पुरुषाणां ससर्गाय, सद्ग्रन्थानां पठनाय,
सच्चिन्माणा दर्शनाय, सद्दार्तागीतादीनां च श्रवणाय प्रयतनीयं पुरुषेण
एभि उपायै सर्वेऽपि मानवा आत्मानं सम्यक् प्रकारेण उन्नमयितुं
शक्नुवन्ति । एषु सज्जनानां ससर्गस्तु मर्त्यलोकस्य कल्पतरुः एवास्ति ।
अत एव भर्तृहरिणा नीतिशतके एकत्र लिखितं वर्तते यत्—

जाह्व्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सस्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
कीर्तिं तनोति वित्तनोति च दिक्षु लक्ष्मीं
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पु साम् ॥

अस्य इलोकस्य एकैकानि अक्षराणि सर्वथा सत्यभूतानि सन्ति ।
सत्संगेन विद्या बुद्धिः विवेक भक्ति श्रद्धा सद्भावना सद्दिचारः शान्ति-
सौजन्यं चेत्यादयो गुणा एककालमेव मनुष्ये प्रादुर्भवन्ति । सत्सङ्गो हि
एतादृश सोपानमस्ति यद्द्वारा उन्नतोन्नते अपि पदे जना निर्भय आरोहु-
शक्नुवन्ति । अत एव शास्त्रेषु सत्सङ्गस्य अतीव महत्त्वं वर्णितं वर्तते ।
भगवान् रामचन्द्रस्तु नवविधभक्ति-निरूपणो सता सङ्गतिमेव प्रथम भक्ति-
साधनमाह—“प्रथम भक्ति सन्तन कर सगा ।” अतो यथाशक्ति
सत्पुरुषाणामेव सङ्गतिः कर्तव्या । कार्यकारणवशात् अनेके जनाः प्रति-
दिन मिलन्ति सर्वेश्च यथाऽवसर वार्तालापादिक कर्तव्यमेव भवति पर तेषु
षस्य षोडश चरित्र, षोडशः स्वभावः, षोडशा विचाराः, षोडशी च
मनोवृत्तिः इति सर्वं सम्यक् परीक्ष्यैव तेनापि सह संसर्गः स्थापनीयः ।

ऐतिहासिककथानां पठनेन वयं सम्यगवगच्छामो यत् सत्संगप्रभा-
वात् षोडशाः षोडशा निन्दिताचरणा अपि जना महापुरुषाणां पद-
प्रापुः । आदिमहाकाव्य-प्रणेता महामुनि वाल्मीकिः सत्संग प्रभावादेव
जीवहिंसादिक विहाय षोडश जगद्दरेण्यं पदं लब्धवान् इति प्रायः सर्वे
एव जानन्ति । सत्संगस्यैव च अयं प्रभाव आसीत् यत् मिल्लजातीया
अकिञ्चना नारी धर्मणी साधनारहिताऽपि भगवतो रामचन्द्रस्य साक्षा-

ददर्शनम् आतिथ्यं च कृत्वा निजजीवनं सपत्नीचकार । एवं यदूनि
उदाहरणानि सन्ति ।

यद्यपि असञ्जनबहुले अस्मिन् युगे सञ्जनानां प्रायेण सर्वान् अभाव
एव दृष्टिगोचरीभवति । सञ्जन-दुर्जनयोः अभिज्ञान^१ सम्प्रति नितान्त-
मेव कृष्टिनः ज्ञातवर्तते । सञ्जन वेपथारिणोऽपि जना वाहुल्येन
हृदयेण असञ्जना एव वर्तन्ते । तथापि यथासम्भवं सञ्जनानाम् एव
संगतिः कर्तव्या येन सर्वविधं कल्याणं सम्पद्येत ।

विद्यार्थिनां कर्तव्यम्

आर्यधर्मानुसारं मानवजीवनं चतुर्षु^२ आधमेषु विभक्तं वर्तते ।
ब्रह्मचर्याध्रमे गृहस्थाध्रमे वानप्रस्थाध्रमे सन्यासाध्रमे च । एषु यः प्रथमो
ब्रह्मचर्याध्रमकालो वर्तते तस्य विद्याध्ययनं मुख्यं कर्म अस्ति । अस्मिन्
एव काले जनानां विद्यार्थिजीवनं व्यस्येति । अर्थात् धन्मनः पञ्चमवर्षा-
दारभ्य द्वादश^३-चतुर्दश^३-वर्षपर्यन्तम् अथवा उपनयनकालादारभ्य
समावर्तनकालपर्यन्तं यावान् कालो विद्याध्ययने याति तावत् जना
विद्यार्थिनः छात्रा वा मन्यन्ते तेषां जीवनं च विद्यार्थिजीवनं छात्रजीवनं
वा उच्यते ।

मानवजीवने अन्यकालापेक्षया अस्य कालस्य माहात्म्यं सर्वाधिकं
वर्तते । अस्मिन्नेव समये भाविजीवनस्य कृते शक्तिसञ्चयः निपते ।
जीवनस्य सफलता असफलता वा अस्यैव कालस्य उपरि निर्भरा भवति।

ब्रह्मचर्याश्रमो हि श्रन्वाश्रमाया मूलभित्तिरस्ति*। यथा मूलभित्ती मुहृदाया मुनिर्मिताया तदुपरि निर्मिता सौधा** अपि दृढा चिरस्थायिनश्च भवन्ति तथैव प्राथमिके ब्रह्मचर्याश्रमे विद्यार्थिजीवने वा सुदृढे सुसम्पन्ने मुनिर्मिते मुख्यवस्थिते च श्रन्वान्यपि गृहस्थाश्रमादीनि मुहृदानि सुसम्पन्नानि मुनिर्मितानि मुख्यवस्थितानि च भवन्ति । मानवानाम् इय प्राथमिकी परीक्षा अस्ति यस्या समुत्तीर्णा नर श्रन्वास्वपि परीक्षासु सफलता प्राप्नोति । मानवजीवास्य विकासाय, निर्माणाय, सफलतायै सम्पूर्णतायै च य ये गुणा, या या साधना, यानि यानि च तत्त्वानि आवश्यकानि भवति तेषा समेषामपि उपाज्जनस्य, साधनस्य, सम्पादनस्य सङ्ग्रहस्य च अयमेव मंगलमय मुहूर्त अस्ति । जीवनस्य इय प्रामाणिकी चेला यस्मै मंगलमयी अभूत् तस्य समग्रमपि जीवन मंगलमय भविष्यति इत्यन नास्ति सन्देहलेशोऽपि । अत एव अय प्रारम्भिक-कल समधिक-महत्वपूर्णं मयते सर्वे ।

एतत् सर्वं विचार्य मानवसमाजस्य आदि पथ प्रदर्शके विश्वनाथे अस्माकम् श्रुतिमहर्षिभि अस्थ आरम्भिकजीवनस्य कृते यानि यानि कार्याणि निर्दिष्टानि* ये ये च नियमोपनियमा निर्मिता तेषामनुष्ठान विद्याधिना कृते नितान्तम् आवश्यकं वर्तते । प्रधानतया चत्वारि कार्याणि विद्याधिना कृते परमावश्यकानि सन्ति । विशेषार्जनम्, शारीरिक शक्ति सञ्चय, नियमितता, चरित्रनिर्माणञ्चेति । श्रवकाशादिनानि विहाय स्वशक्त्यनुसार सर्वदेव विद्याभ्यासाय प्रयतितव्यम् । पाठ्यक्रमानुसार यत् यत् पठन लेखन च आवश्यकं मयेत् तस्य समीचीनतया अभ्यास वर्तव्य । तदतिरिक्तं पुस्तकालयेभ्यो बाह्यपुस्तकानि अपि श्रानाय* शान-वृद्धि विधातव्या** । आलस्य चञ्चलताम् श्रन्वमनस्कताम् च

४-तीन । ५-मरुत । ६-बतलाये गद्य । ७-लाकर ।

८-करनी चादिये ।

परिहाय तथा प्रयत्न कर्तव्या यथा पाठ्यग्रन्थानां समभ्यासे, बाह्य पुस्तकद्वारा बाह्यज्ञानसम्पादने, वक्तृत्वकलायां सुदरलेखने च कापि नुटिर्न तिष्ठेत् सर्वत्रैव मुसमीचीना योग्यता च सम्भवेत् ।

विद्यातिरिक्त शारीरिकबलस्यापि समुपाजने अस्मिन् एव समये पूर्णरूपेण ध्यान दातव्यम् । वीर्यरक्षा, दैनिको व्यायाम, खेलन कूर्दनम्, प्राणायाम, दण्डमुद्गरादिचालनम्, परिश्रमश्च एतस्य साधनानि सन्ति । एतेषामनुष्ठानेन शरीरं स्वस्थं, स्फूर्तिमत्, उत्साहयुक्तं सुसुषुप्तं सुन्दरं स्वस्थञ्च तिष्ठति । यदा च शरीरं स्वस्थञ्च भवति तदैव पठन, लेखन, मनन चिन्तन, कल्पना कवित्वञ्च सर्वमपि सम्यग्रूपेण भवितुमर्हति । अतो बलुपाजनेऽपि ह्यात्रै सदा सावधाने कर्तव्यपरायणैश्च भवितव्यम् । एधमेव नियमानुवर्तिता अपि विद्यार्थिना कृते परमावश्यकं वस्तु अस्ति । प्रभाते जागरणादारभ्य रात्रौ शयनपर्यन्तं बहूनि कार्याणि कर्तव्यानि भवन्ति । पर सर्वेषामपि पृथक् पृथक् समयो भवति । यस्य कार्यस्य यं समयोऽस्ति तस्य कार्यस्य तस्मिन् एव समये करणेन समुचितो लाभो भवति । अन्यथा करणेन तु हानिरेव सम्पद्यते । शयनकाले जागरणं जागरणकाले च परिश्रमो निषीद्येत । तर्हि स स्वस्थ न स्यात् शक्नोति न वा अन्याभ्येव कार्याणि सम्यक् सम्पादयितुं प्रभवति । अतो नियमितताया अपि बाल्यकालादेव अभ्यासो विधेयः । अस्मिन्नेव समये यदि समयाऽनुसारं कार्यकरणस्य अभ्यासो न भविष्यति तर्हि अग्रिममपि जीवनं अनियमितमेव भविष्यति । अतोऽस्मिन् एव समये सावधानता रक्षणीया । ब्राह्मे सुहृते उन्मात्तव्यम् । प्रातरेव सर्वां स्नानं प्रादिकां नित्यान्वा अनुष्ठेया । भोजन, शयन, भ्रमण, पठन, निश्चामश्च सर्वमपि कार्यं यथासमयं कर्तव्यम् । एव करणेनैव समयस्य सदुपयोगो भविष्यति । इदं कार्यनयम् अतिरिच्य विद्याधना कृते सर्वापेक्षया अधिकम्

आश्रयम्, अधिक ध्यानदानयोग्यम्, अधिकहितकरं च यद् वस्तु वर्तते तत् चरित्रनिर्माणम् अस्ति, सच्चरित्रता अस्ति । मातापितृभक्ति, गुरुशुभ्रा, मान्यनाना सम्मान, इन्द्रियसयम, अवितासिता, सत्यभाषणम्, हितभाषणम्, मितभाषणम्, भद्रता, विनय, विवेक शान्ति, सुशीलता, दया, दाक्षिण्यम्, अलोलुपता अलुद्रता, अचीर्षन्, च इत्यादि गुणगणौ चरित्रनिर्माणं क्रियते । येषां बाल्यकाले एव चरित्रभ्रष्ट, दुश्चरित्राश्च जाताः ते आजीवनं दुःखिनो भविष्यन्ति अत्र कस्यापि सन्देशे न भवितुमर्हति^{१३} । अतो विद्याध्ययनेन व्यायामादिना च सह श्रमिन् अपि विषये पूर्णरूपेण ध्यानदान विद्यार्थिना प्रथमं कर्तव्यमस्ति । प्रभुतो विद्याध्ययनस्य इदमेव फलं वर्तते । इदानीं धनार्थं जनाः पश्यन्ति । परं प्राचीनकाले चरित्रनिर्माणमेव अन्यतममुद्देश्यमासीत् विद्याध्ययनस्य । अत एव शास्त्रेषु “परिहृत” शब्दस्य इदं लक्षणं लिखितं वर्तते यत्—
 मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत् ।
 आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स परिहृतः ॥

विचारयता क्षणं मनसि । यस्य बाल्यकाले एव ईदृशी सुबुद्धिः भविष्यति स जीवने कदापि कृत्स्नं कर्म कर्तुं शक्नोति करिष्यति वा ? स किं परदारेषु दृष्टिनिक्षेपमपि कर्तुं शक्नोति ? परद्रव्याणि भृत्तिका मन्यमानः एकं कणमपि ग्रहीतुं शक्नोति ? अथवा पिपीलिकामपि पीडयितुम् उत्सहिष्यते ? इमान्येव सच्चरित्रतायां लक्षणानि सन्ति येषां भवनेन^{१४} नरो न केवलं स्वपरिवारे स्वदेशे एव प्रत्युत संपूर्णंऽपि विश्वे व दनीयो भवति । स एव सर्वोत्तमो नागरिको भवितुमर्हति । अतो विद्यार्थिभिः कदापि श्रमिन् विषये आसावधानता न कर्तव्या । सदैव च सद्गम्यमानां पन्नेन, सत्कृतानां सङ्गेन, साहस्ययायां चिन्तनेन सत्कर्मणामनुष्ठानेन च चरित्रनिर्माणाय प्रयत्नितव्यम् । इमानि एव चत्वारि सुप्रसिद्धाणि

प्रधानवायाणि सति येना सम्यगनुष्ठानेन सम्पूर्णमपि जीवन सफल
कर्तुं शक्यते ।

प्राचीनभारते छात्रा वाहुल्येन एतेषामनुष्ठान कुर्वन्ति स्म । पर
तु स्वस्य लज्जायाश्च त्रय विषयो वर्तते यत् साम्प्रतिका विद्यार्थिन एषु
स्वकर्तव्येषु पूर्णतया ध्यान न ददते । प्रायेण ते ज्ञानोपाज्जनं दृष्ट्या
अध्ययन न कुर्वन्ति पर धनार्जनं दृष्ट्या । अतो येन येनापि प्रकारेण
परीक्षानुत्तीर्य प्रमाखण्य च लब्धा इतस्ततो वृत्तिमन्वेपमाणा दृश्यते ।
बलापाज्जनादपि ते उदासीना एव तिष्ठन्ति । प्रतिशत द्वित्रा एव छात्रा
व्यायामादिकु कुर्वाणा दृष्टिपथमायान्ति । नियमिततायाः अपि ते सदा
दूरे एव तिष्ठन्ति । विद्यालये गमन विहाय अन्यत् सर्वमपि कार्य प्रायेण
अनियमितमेव चलति । द्विवादनपर्यन्त^{१५} ते "चलच्चित्र" दृष्ट्या
अष्टवादनपर्यन्त^{१६} शेरते । एवमेव अत्रापि । सर्वतो महान् तेषा दोष
अथ वर्तते यत् ते चरित्रनिर्माणस्य उपरि अल्पमपि ध्यान न ददते ।
छात्रदर्ये दिने दिने सच्चरित्रताया अभाव एव वर्द्धमानो विलोक्यते ।
अजितेन्द्रियता, असयम, अधिनय, श्रौद्धत्यम्, गुहजनै सह सवर्ष,
विलासिना, अनारिक्वम्, छुद्रता, लम्पटता चेति दोषैस्तेषां जीवन
अतीव दूषित मलिनताश्च ग ल वर्तते । यद्यपि एतस्य अपवादभूता अपि
केचन विद्यार्थिनो मिलन्ति परन्तु अधिकांश तेषामीदृश एवास्ति ।
भारतीयछात्राणां तु कृते अथ महत्या लज्जाया विषया वर्तते । अत
छात्रकामेसहत्यादि सस्थाभि छात्रैश्च तथा प्रयतनीय यथा ते पुनरपि
पूर्वदेव ज्ञानिनो जलिना नियमिता सच्चरित्राश्च भूत्वा अन्यदेशीय
छात्राणां पुरस्तात् परमात्कृष्णम् आदर्श स्थापयेयु^{१७} ।

वरुनस्तु अस्मिन् विषये केवल विद्यार्थिन एव अपराधिनो न
सन्ति । पाश्चात्य सम्यगनुष्ठानकारिणी शिक्षापद्धति, आदर्शहीना

ता गच्छन्ति । तत्र विद्या वा, सुख सम्पत्तिर्वा, यशः प्रतिष्ठा वा सर्वमपि परिश्रमसाध्यमेव वर्तते । परिश्रमो नाम मनुष्यस्य महतो महत् साधन वर्तते यद्द्वारा स लघूनि महान्ति वा सर्वाणि कार्याणि सम्पाद्य^१ सुखपूर्वकं जीवितुं शक्नोति । भगवता ससारे सर्वाणि अपि वस्तूनि मानसमाजस्य सुखसाधनाय एव सृष्टानि । तेभ्यः साधनेभ्यो नरा न केवलं प्रात्मानमेव प्रयुत सपूर्णमपि जगत् मङ्गलमथ कर्तुं पारयन्ति । परं न तत् केवलम् अभिलापमानेण भवितुमर्हति । तत्र परिश्रमस्यावश्यकता भवति । परिश्रमं कृत्वा जनो निरर्थकमपि वस्तु सार्थकं कर्तुं शक्नोति । दुःखदायिनापि वस्तुना सुखोपभोगं कर्तुं पारयति । दुर्लभादपि च दुर्लभं वस्तु सरलतया एव हस्तगतं कर्तुं प्रभवति । अतः परिश्रम एव मानवानां कृते सर्वसौभाग्यमूलमिति सिद्धं भवति ।

इदानीं जगतीतले वयं सर्वत्रैव अपारमैश्वर्यं पश्याम । विभिन्न-
देयानां विशालानि नगराणि, गगनचुम्बिनी^२ अट्टालिका,^३ महा-
कायान् यन्त्रालयान् च दृष्ट्वा मनसि महान् विस्मयो जायते ? परं किम्
एतत् सर्वं स्वयमेव समुत्पन्नं वर्तते आकाशाद्वा भगवता पातितम् ?
नहि, परिश्रमस्यैव इमां सर्वां विभूतयः । बहुकालव्यापिनो बहुजन-
कृतस्य श्रद्धान्तपरिश्रमस्यैव इदं सर्वं फलं वर्तते यत् वयं अनायासेनैव
सुखोपभोगं क्षुमः । वयं रूप्यकाणि आदाय आपण्ये^४ गच्छामो यद्येच्छ्य
विनिधानि अन्नानि चन्दनमूलशार्करादींश्च आनीय गृहे सुखपूर्वकं
भक्ष्याम । परं कियता परिश्रमेण इदं सर्वं समुत्पादितं भवति ? अहो
श्रमशीलता कष्टसहिष्णुता च कृपकाणाम् ? ते हि, माचमासस्य भाङ्गं
शैत्यं भजेत् ज्येष्ठमासस्य शरीरदाही सतापो वा, मुनिजना इव, सर्वमपि
क्लेशं सहमानः महता परिश्रमेण अन्नादिकं समुपार्जेयन्ति । प्रातरेव

१—सम्पन्नं कर । २—आकाश को चूमनेवाली । ३—अटारियाँ ।

४—जाकार में ।

दल गृहीत्वा क्षेत्रेषु गच्छन्ति, दल चालयन्ति, द्वितीया कुर्वन्ति, तृतीया कुर्वन्ति, शम्वाकुर्वन्ति, बोजाकुर्वन्ति, लोष्टानि^२ भिन्दन्ति,^३ समीकुर्वन्ति शोधन च कुर्वन्ति । आरानि जाग्रत लुष्टकै चौरै कुक्कुरशृगालादिना च क्षेत्राणि रक्षन्ति । तदनन्तर शस्यानि कृन्तन्ति, उभन्ति, पले आनयन्ति, कण्डन पवनादिना^४ च निस्तुपीकुर्वन्ति । तत तत् अन्न दाटने आगच्छति यतो वयम् आदाय गृहे आनयाम । विचारयन्तु, क्रियान् परिश्रमो लगति ? आपणात् भ्रष्टेति शर्करामादाय वय रस रक्षयाम पिवामश्च । पर कियता परिश्रमेण शर्करानिर्माण भवति इति ते एव जानन्ति य कदाचित् शर्करायन्त्रालये गत्वा तत्रत्य कार्यकलाप स्वलोचनाभ्या दृष्टवन्त सन्ति । कथनस्य तात्पर्यमिदं वर्तते यत् यत्किञ्चित् ससारे देशस्य वर्तते यानि वा सुखसाधनानि सन्ति तानि सर्वाणि अपि परिश्रमेणैव समुत्पादितानि सन्ति ।

परिश्रमकरणेन आत्मगौरवमपि वर्द्धते समाजे च सर्वत सम्मानः भवति । ये स्वय परिश्रम कृत्वा जीवन्ति, समुन्नतिं कुर्वन्ति, समाजे च प्रगतिं लभन्ते तथा शिर सदा आत्मगौरवेण समुन्नत तिष्ठति, तयामेव आदर्शपुरुषेषु गणना भवति । ईदृशा एव पुरुषा देशस्य समुन्नायका भवन्ति । ये नैचन धनिना कुले समुत्पन्ना जना पूवपुरुषोपाजितन वनेन सुख कुर्वन्ते ये च निर्धनकुलोत्पन्ना अपि जना स्वय कठोर परिश्रम कृत्वा धनमुपार्जयन्ति तेन च सुगोपभोग विदधति तयोर्महान् भेदो भवति । अनयोर्मध्ये द्वितीयस्यैव गौरव भवति प्रशसा च । प्रथम तु कोऽपि गौरवदृष्ट्या नावलोकयति । अपरन्तु एव जना आक्षिपन्ति— अन्यापार्जितेन धनेन सुख भुंक्ते । यदि स्वय परिश्रम कर्तव्यो भवेत् तदा ज्ञात भविष्यति यत् कियता परिश्रमेण धनोपार्जनं नियते इति । पर य परिश्रम कृत्वा सुख भुंक्ते न तत्र कस्यापि असूया भवति आक्षेपो वा । प्रस्युत सर्वे एव त दृष्टयेन प्रशसन्ति तस्य समादर च कुर्वन्ति ।

५—हेले । ६—फोड़ते हैं । ७—दँवरी ओसवनी आदि से ।

परिश्रमकरणेन अन्यलाभे सह या शरीरपुष्टिर्भवति सापि महान् लाभः अस्ति । परिश्रमपूर्वकं कार्यकरणेन अङ्गसञ्चालन रक्तसञ्चालनञ्च भवति येन सर्वाण्यपि अङ्ग प्रत्यङ्गानि सुपुष्टानि शोभनानि स्फूर्तिमन्ति च भवन्ति । अत्रिश्रमेषु जायमाना उदरविकारादयो रोगा अपि परिश्रमकरणेन विनश्यन्ति आरोग्य स्वास्थ्यञ्च अतीव शोभन तिष्ठति । परिश्रमेषु हृदय एको महान् आनन्दः सन्तोषश्च भवति । “अहं कदापि निरर्थको न तिष्ठामि सर्वदैव परिश्रमः करोमि । स्वपरिश्रमेषु मया सर्वमिदं समुत्पादितम्” एव यदा मनुजा विचारयन्ति तदा महान् आन्तरिको हर्षः परितोषश्च भवति । आत्मनिर्भरता च आयाति परिश्रमेषु । परिश्रमशाला जना यदा विघ्नबाधाभिः मध्ये मध्ये आहत्यमाना अपि परिश्रमबलेन स्वकार्यं साधयन्ति तदा तेषां मनसि आत्मनिर्भरता आयाति । आत्मविश्वासश्च समुत्पद्यते । एव परिश्रमे अनेकानेके गुणा वर्तन्ते । अत एव अस्माकं शास्त्रेषु ऋग्वेदस्य ऐतरेय-ब्राह्मणे परिश्रमः प्रशसां प्रसङ्गे मानवसमाजं प्रति अयमुपदेशो वर्तते यत्-
चरेवेति चरेवेति ।

अर्थात् परिश्रमः कुरु परिश्रमः कुरु ।

इतिहासग्रन्थानाम् अवलोकनेन ज्ञायते यत् साधारणा अपि अनेके पुरुषा स्वपरिश्रमबलेनैव महापुरुषतां प्रापुः । वर्तमानस्य रूसदेशस्य निर्माणे स्टालिन महोदयः अस्य विषयस्य प्रहृष्टतमम् उदाहरणम् । अमेरिकायां युत्तराष्ट्रस्य परिपदः सभापतिः “इब्राहीम लिङ्गन” प्रथमं जीवने दरिद्रः आसीत् । परं पश्चात् स एव स्वपरिश्रमबलात् राष्ट्रपतेः योग्यतां प्राप । हेनरी फोर्ड, एड्वर्ड कार्नरी प्रभृतयो जना अपि परिश्रमद्वारैव दरिद्रावस्थाता धनकुपेरा भूत्वा जगति यशस्विनो बभूवुः ।

एव एतद् अविर्णीय परिश्रमस्य माहात्म्यम् । तथापि अस्माकं देशे तथा परिश्रमशीला जना न उपलभ्यन्ते यथा अन्यदेशेषु । एतस्य गुणस्य न तथा भूषणं समादरः अस्माकं देशे यथा अन्यत्र वक्ष्याम ।

अस्माक देशे अनेने ईदृशाः पुण्याः सन्ति ये स्वकीयेन साधारणेनैव
 घनेन सन्तुष्टा सन्तो विशेषपरिश्रम कर्तुं न कामयन्ते । अपि च श्रम-
 हीनताया दोषो देशेऽस्मिन् तथा वृद्धिं गतो वर्तते यत् वहवस्तु जना-
 किञ्चिदपि परिश्रमम् अकृत्या इतस्ततो याचनेनैव कार्यं चालयन्ति । अत
 एव अस्माक देशे दृष्टपुष्टकलेधराणां भिक्षुकानां संख्या अतीव वृद्धिं
 गता वर्तते । एवम्भूता अपि वहवो जना मिलन्ति ये परिश्रमकरणे
 स्वनिन्दा मन्यन्ते । ते यष्टिका^८ गृहीत्वा इतस्ततो भ्रमणेन एव आत्मनो
 गौरव महत्ता च श्रयगच्छन्ति । ईदृशा एव च जनाः सहस्तेन शौच
 समये जलस्य नयनेऽपि^९ अपमानमनुभवन्ति । अत इदमपि कार्यं
 भृत्य एव सम्पादयति । वहवो दुःख भुञ्जते, कष्टं सहन्ते पर आलस्य-
 वशीभूता परिश्रम कर्तुं न उत्सहन्ते । एवमेव परिश्रमविमुखताया रोगा
 न केवल वैयक्तिकः अपितु सामाजिकः सवृत्तो वर्तते । गृहे गृहे अलसा
 जना वर्तन्ते । यस्मात् समयात् अथ दोषो भारतीयेषु समागत तस्मादेव
 समयात् अस्माक दीनताया दुःखस्य परतन्त्रतायाश्च प्रारम्भो जात ।
 अद्यावधि च वय तेनैव दोषेण तस्मिन्नेव दुःखसमुद्रे पतिता स्म ।
 तानस्कालपर्यन्तं च अस्माकं समुद्धारो न भविष्यति यावत् पुनरपि वय
 अन्यदेशवत् परिश्रमशीला न भविष्यामः, स्वकार्यम् अन्यकार्यं वा
 परिश्रमेण मनो लगयित्वा न करिष्याम ।

धनोपार्जनं तदुपयोगश्च ।

इह ससारे यावन्तो नरा नायों वा सन्ति ते सर्वेऽपि सुखमेव समी-
 न्ते न तु कदाचिद् दुःखम् । सर्वेषाम् इयमेव इच्छा भवति यद् अह

स्वयंप्रकारेण सुखी भूयासम्^१ । कोटिकोटिमितेषु मानेषु एकोऽपि ईदृशो जनो न मिलिष्यति यः स्वप्नेऽपि दुःखस्य अभिलाषा कुर्यात् । परिधानाय^२ सुन्दराणि वस्त्राणि, धारणाय मणिमुक्तादि-भूषणानि, आरोग्याय^३ गजाश्वादीनि वाहनानि,^४ भोजनाय दधि दुग्ध-घृतादि-समन्वितानि भोज्यान्तानि, निद्रास्य सुषा-धवलितानि मध्यमनानि, श्रम्यानि च सुखसाधनानि विविध वस्तूनि सर्वे एव जना अभिलषन्ति । एतदर्थमेव सर्वे दिवानिश चिन्तयन्ति विचारयन्ति, तथा सर्वविधान् प्रयत्नान् कुर्वन्ति । परन्तु एतेषु एकोऽपि मनोरथो, यावद् धन नास्ति, तावत् कथमपि सफलकर्तुं न शक्यते । अत एव मानवजीवने धनस्य महती उपयो गिता वर्तते ।

जीवने धनस्य आवश्यकताया इयत्ता^५ नास्ति । पदे पदे धनस्य आवश्यकता वर्तते । विद्योपार्जने, धर्मकार्ये, परिवारपोषणे, यात्राया, रह-निर्माणे, भोजने, पाने, विवाहादौ, स्वागते, सत्कारे, भागे, विलासे, गीते वाद्ये, यस्मिन् कस्मिन् वा विषये सर्वत्रैव धनमेव आवश्यक भवति । धने-नैव मनुष्य^६ स्वार्थं परार्थं वा साधयितुं शक्नोति । यज्ञदानादिकं धर्मकार्यं मपि धन विना न भवितुमर्हति । यस्य समीपे धन वर्तते स सर्वमपि ऐहलौकिकं सुखं मोक्षं शक्नोति, दानादिना समाजसेवां कर्तुं शक्नोति, सत्कारेण गुणिनो जनान् प्रतुकूलयितुं शक्नोति, तीर्थप्रणादिना यज्ञ-यागादिना च पारलौकिकमपि श्रेयं सम्पादयितुं क्षमते । धनिनो जना-समाजे सर्वत्रैव सल्लियन्ते सर्वत्रैव सनाद्रियन्ते । विरोधस्तु अस्मिन् धन-प्रधाने समये यस्य समीपे धन वर्तते स एव सर्वथा माननीयः श्रेयो वर्धिष्ठश्च मन्यते । एतद्विपरीतं ये जना निर्धनाः सन्ति तेषां सर्वां अपि अभिलाषा मनसि एव विलीयन्ते । स्वप्नेऽपि सुप्त तेषां कृते दुर्लभं

१—होऊँ । २—पहिनने के लिये । ३—चढ़ने के लिये ।

४—सवारियों । ५—सीमा ।

भरति । अहोरात्र परिवारपोषणे ते व्यग्रा एव व्याकुलाश्च तिष्ठन्ति । कदाचित् लवण नास्ति, कदाचित् इन्धन नास्ति । कश्चित् प्राघुष्य^१ अतिथिनां आयाति चेत् महान् सक्रुटः समुपस्थितो भवति । ते इच्छन्तोऽपि यथेच्छं सत्कर्तुं न पारयन्ति । अन्नवस्त्रयोरेव समस्यायाः तेषामवकाशो न मिलति तत् कथं ते तीर्थभ्रमणं कुर्युः^२ कथं वा यज्ञ-वागादिकमेव सम्पादयेयुः । एतादृशं जन न परिवारः समाद्रियते न भ्रातरं पृच्छन्ति, न चायां सेवते, न समाजः सत्कुरुते नापि सुदृढ-तस्य वचनं शृण्वन्ति । सर्वत एव ते अपमानिता प्रतारिता^३ विडम्बिता पृथक्कृताश्च^४ आजीवनं दुःखदैर्न्यमयानि दिनानि यापयन्ति ।

धनस्य धनाभावस्य च अपमेव परिणामं प्रतिदिनं प्रस्पृहीभवति । अत एव अस्माकं शास्त्रेषु सर्वेषां कृते धनोपार्जनस्य अनिवार्यता प्रति-पादिता अस्ति । वैदिकधर्मानुसारं चत्वारः पुत्रपार्था मनुष्याणां कृते कर्तव्यतया निर्दिष्टा सन्ति । धर्मं अर्थं कामं मोक्षश्चेति । एषु यथा धर्मसाधनं सर्वेषां कृते परमावश्यकं वर्तते तथैव धनोपार्जनमपि । अस्माकं धर्मशास्त्राणि सदैव दीनतायां दरिद्रतायाश्च दूरीकरणाय उपदिशन्ति । सर्वैरपि जनैः धनधान्यसम्पन्नैः सुसमृद्धैः सुवस्त्रैः समलङ्कृतैश्च भाग्यमिति अस्माकं धर्मस्य सिद्धान्त अस्ति । अतो व्ययसायं वाणिज्यम्, शिल्पकला, कृषिकर्म, राजसेवा अध्यापनञ्चेति यावन्तो धनोपार्जनस्य पन्थानं सन्ति तेषु केनापि अनुकूलेन पथा धनोपार्जनाय प्रयत्नो विधेयः ।

परं यथा धनस्यावश्यकता वर्तते तथैव तस्य उपार्जने उपभागे च समागर्वावलम्बनस्य अपि । धनेन सुखं भवति इति उपरि लिखितं वर्तते । परन्तु यदि समुचितरूपेण समागर्वाणां च तस्य उपार्जनं उपभोगो

वा न क्रियते तर्हि तदेव दुःखकारणमपि भवितुमर्हति । पूर्वं चना धर्मपूर्वकं धनोपाजनं कुर्वन्त स्म । परं सम्प्रति चना धनोपाजने धर्मं च अयमर्थस्य वा ध्यानं न कुर्वन्ति । येन केनापि उपायेन धनाजने प्रवृत्ता सन्ति । लुण्ठनेन^{१०} चौर्येण, वञ्चनेन^{११} उत्कोचप्रहरणेन,^{१२} असत्यभाषणेन, भयप्रदर्शनेन, विश्वासघातेन, दायापहरणेन^{१३} च स्वार्थं साधयन्तो जना दृश्यन्ते । राजसेवाया,^{१४} भृतिकर्मणि,^{१५} घाण्डिज्ये वा सर्वत्रैव भ्रष्टाचारस्य साम्राज्यं दृष्टिपथमायाति । अत एव परस्परं पृथा अशान्तिः अविश्वासः असतोप उपद्रवः कलहः कोलाहलौ युद्धं च दिने दिने वर्द्धमानं विलोक्यते । अतो धर्मानुसारमेव सर्वं धनोपाजनं कर्तव्यमिति भारतीयसंस्कृते सिद्धान्तः अस्ति ।

यथा धनोपाजने तथैव धनस्य उपभोगेऽपि ध्यानदानस्य आवश्यकता अस्ति । धनस्य हि द्विविधरूपेण सदुपयोगो भवति । भोगेन दानेन च । बहवो जना धनम् उपार्जयन्ति परं न तस्य उपभोगं कुर्वन्ति नापि दानमेव ददते । ते न कदाचित् शोभन् वस्त्रं दधते^{१६} न च समीचीनम् अन्नमेव भुञ्जते । प्रभूतं^{१७} धनं राज्ञा वाऽपि दुःखे नैव दिनानि यापयन्ति । एवमेव ते दानमपि न किञ्चित् कुर्वन्ति । भिक्षुकं दृष्ट्वा दूरादेव श्रान्तं भृशुटी-कुटिलं निदर्शयति । साधून् दृष्ट्वा विलीयन्ते । सामाजिके हितकार्येऽपि एकं पशुं^{१८} व्ययीक्यु न अभिलषन्ति । एवम्भूता अनेक जना ग्रामे ग्रामे सन्ति । परंतु अत्र शास्त्रीयं पन्था नास्ति, धनस्य समुचितो व्यवहारो नास्ति । यादं धनं भवेत् तर्हि तस्य सम्यक् उपभोगं कर्तव्यं सत्पात्रो च दानं कर्तव्यम् । सामाजिकेषु कार्येषु अपि यथासम्भवं सहायता कर्तव्या ।

१०—लुण्ठने से । ११—टगने से । १२—घूस लेने से । १३—दूसरे का हिस्सा ले लेने से । १४—सरकारी नौकरी में । १५—मजदूरी से । १६—धारण करते हैं । १७—पर्याप्त, काफी । १८—पैठा ।

दुःखस्याय विषयो वर्तते यत् बहवो धनस्य महत् दुःखपयोगमपि कुर्वन्ति । समाजे ईदृशानामपि जनानां न्यूनता नास्ति । एतादृशा जनाः सर्वाने तु धनं न ध्ययीकुर्वन्ति परन्तु असत्कार्येषु मुक्तहस्ता भवन्ति । मादकद्रव्य-सेवने, असत्यादाने, अतृप्तौदायां, गणिकानृत्यभर्मणि, पातएिद्वजन-गत्कारे, ध्याभिचारे च प्रायेण एतादृशा जना धनस्य विनाशं कुर्वन्ति । एवं प्रकारेण, न जानीमः, कियतो धनस्य प्रतिर्यपं विनाशो भवति । भारतवर्षस्य दुःखकारणेषु दरिद्रतायाश्च अयमपि एको महान् हेतुरस्ति । अतः तथा अस्माभिः प्रयत्नो विवेको यथा कोऽपि अनुचितेषु कार्येषु धनस्य उपयोगं कर्तुं न पारयेत् । यदि च कुर्वात् तर्हि तस्मै सामाजिको दण्डो दीयेत । एव च ये धनानि रक्षित्वा तस्य केवलं सञ्चयमेव कुर्वन्ति न भोगं न च दानम्, तेऽपि भोगाय दानाय च प्रेरणीयाः । एव प्रकारेण यदा धनस्य उपार्जनं उपभोगो व्ययश्च समुचितरूपेण भविष्यति तदैव अस्मान् बहूनां भविष्यति देशस्य चेति मन्या सर्वैरेव अस्या दिशि पूर्णरूपेण ध्यानं देयम् ।

स्त्री-शिक्षा ।

समाजस्य हिताय यथा पुरुषाणां मध्ये शिक्षाप्रसारस्य आवश्यकता पतने तथैव स्त्रीणामपि । यदि केवलं पुरुषा एव शिक्षिता भवेयुः त्रियम् अशिक्षिताः तदा न तु तयोः जीवनं सुखमयं भवितुमर्हति न च समाजस्य हितमेव । अतः पुरुषाणाम् इव स्त्रीणां शिक्षणस्यापि महती आवश्यकता वर्तते ।

एतदधाधमः अतुषु अपि आधमेषु भेदो मन्यते । स च पुरुषाणां स्त्रीणाञ्च सम्मिलितेन सहयोगेन, पारस्परिकेण प्रेरणा, अभिन्नेन

ऐकमत्येन च समीचीनतया चलति । परन्तु यदा पुरुष शिद्धितो भवति स्त्री च अशिद्धिता तदा न तयो स्त्रीपुरुषयो सर्वेषु कार्येषु परस्पर सहयोगो जायते, न परस्पर प्रीति तिष्ठति, नापि विचारेषु ऐकमत्यमेव भवति । उभौ अपि प्रायेण भिन्नकर्माणौ भिन्नभिन्न विचारौ भिन्नव्यवहारौ च भवत । अतः उभयोरपि जीवन सुखमय सत्तेषामयञ्च न भवति । यथा कश्चित् रथ एकस्य चक्रस्य समीचीन-त्वेऽपि^१ अपरस्य चक्रस्य दुष्प्रतया^२ सम्पर्कं न चलितुं शक्नोति तथैव गार्हस्थ्य-जीवनमपि एकस्य शिद्धितत्वे अपि अपरस्य अशिद्धिततया पूर्णरूपेण आनन्दमय न भवति । परन्तु यदा उभौ अपि शिद्धितौ भवत तदा इयं दशा न भवति । अतः यथा वयं स्वपुत्राणां शिक्षायै प्रयत्नं कुर्मं तथैव पुत्रीणामपि शिक्षाया उपरि ध्यानं दातव्यम् । तदैव दम्पत्योः परिवारस्य समाजस्य च यथेष्टं हितं भविष्यति । अत एव शास्त्रेषु लिखितं वर्तते यत्—

कन्याऽप्येव लालनीया शिक्षणीया प्रयत्नतः ।

[महानिर्वाणतत्र]

स्त्रीणां शिक्षाया विषये अस्माकं समाजे परस्परविरोधिनी द्विविधौ विचारौ चलत । य न नीन शिक्षा दीक्षा सम्पन्ना जना पार्श्वगत-शिद्धाया अनुकरणं कुर्वन्ति ते स्वकीयाभ्यो बालिकाभ्यो न क्वल साधारणीभेव प्रत्युत महतो महीयसी शिक्षां दातुमिच्छन्ति । तेषाम् अयं विचारो वर्तते यत् यथा पुरुषो उच्चशिक्षां लब्ध्वा राजकीयकार्येषु अथेपु वा वार्यक्षेत्रेषु उच्चपदानि लभन्ते तथैव उच्चशिक्षां लब्ध्वा स्त्रीसमाजेनापि उच्चपदानि लब्धुं शक्यते । अतः स्त्रीणामपि वृत्ते वाह्यया उच्चशिक्षाया प्रबन्धः कर्तव्यो येन ता पुरुषे सह प्रति-यागिता^३ कर्तुं शक्नुयुः, पुरुषा इव च उच्चादुच्चतरेषु पदेषु धार्यं कर्तुं

वम्बईनगरे अध्यापयति पत्नी च कालिकात्तायाम् । यस्मिन् समये
वम्बईनगरे पत्युः शिरसि घेदना जायते तस्मिन् समये पत्नी कालि-
कात्ताया कन्दुक क्रीडनपरायणा तिष्ठति । कार्णालयात् निवासस्थान-
मागत्य पतिः भृत्यादिना परिश्रमम् अपनोदयति* पत्नी च कुकुर-
लालनेन मनो विनोदयति । आजीवन पृथग् निवासेन कदापि तौ पूर्णं
सहवासमुख नानुभवतः । अतः पारिवारिक सुख दृष्ट्या स्त्रीणां हृत्ने
उच्चशिक्षाया विशेषावश्यकता न प्रतिभाति । यद्यपि प्राचीनकाले
गार्गो मैत्रेयी-प्रभृतयः कतिपया आर्यमहिला आसन्नेव विशिष्ट-वेत्ता-
सम्भवा, पर साधारणतया उच्चशिक्षायाः प्रचारेण कश्चित् लाभो
दृष्टिगोचरो न भवति ।

ये च केचन पुराणाः पुरुषाः सर्वथा एव स्त्रीणां कृते शिक्षाया
निषेधं कुर्वन्ति, अशिक्षिता एव च ता रक्षितुम् इच्छन्ति तेषामपि
विचारो भ्रान्त एवास्ति । यतो हि शिक्षाया अभावेनैव स्त्रीषु अनेके
दोषा अपि दृश्यन्ते । कस्याम् श्रुतो किं उस्तु स्वास्थ्यकरं किं च
अस्वास्थ्यकरम् इति तासां ज्ञानं न भवति । अन्धविश्वासस्य भ्रान्त-
धारणाया मूढाप्रदृश्य च ता माण्डागाराणि एव भवन्ति । सर्वदेव
विषदग्ने, प्रतिद्वेष कलहायन्ते, पदे-पदे शपथं कुर्वन्ति, मुहुर्मुहुश्च
अश्लीलशब्दान उच्चारयन्त्योऽपि न सकुचन्ति न च लज्जन्ते । शिक्षा
विनेव ता देशकालयो वर्तमानपरिस्थितेः सर्वथा अपरिचिता भवन्ति ।

अनेन कारण-समुदायेन स्थाणां शिक्षणे तु "ननुनच" कारणम्
काचित् आवश्यकतेय नास्ति । पर बीटशी शिक्षा देया इति विदग्धु
अवश्यमेव विचारणीयो वर्तमानसमये । पाश्चात्यदेशानाम् आदर्शानुसारं
या शिक्षा प्रचाल्यमाना अस्ति सा तु नि समयमेव शान्तिकरी वर्तते स्त्रीणां
कृते । न अनया शिक्षया स्त्रीषु भारतीया आदर्शा एव आम्नु

शक्नुवन्ति, नापि ता गृहकार्यकुशला एव भवितुमर्हन्ति । अतो वर्तमान-
 शिक्षापद्धतौ परिवर्तनं विधाय स्त्रीणां कृते तथाविधायाः शिक्षायाः
 प्रयत्नः कर्तव्यो यथा ता इतिहास-भूगोल-गणित-स्वाम्भ्यादिविषयैः सह
 पारिवारिकीमपि शिक्षां प्राप्नुयुः । अन्यभाषाभिः सह तासां कृते
 साधारणी संस्कृतभाषाया अपि शिक्षा देया येन शास्त्रपुराणादीनां
 पठनेन स्तुति-प्रार्थना-पूजादिना च भारतीयसभ्यतायाः सरस्य प्रचार
 चापि कर्तुं शक्नुयुः । सहैव पाकविद्याया धात्रीविद्यायाः सोवनादिल-
 लितकलायाः कृषिविद्यायाश्च शिक्षणं कर्तव्यं येन गृहकार्य-
 सञ्चालनेऽपि ताः सुविचक्षणा भवेयुः । प्रत्येककन्यायै एतादृशी शिक्षा
 देया येन सा आदर्शभगिनी आदर्शगृहिणी आदर्शजननी च सपद्येत ।
 एतादृशी एव स्त्रीशिक्षा स्त्रीणां पुरुषाणां परिवारस्य समाजस्य राष्ट्रस्य
 च कृते हितायहा कल्याणकरी च भवितुमर्हति । अतः सम्प्रति तथा
 प्रयत्नः कर्तव्यो येन सर्वत्रैव स्त्रीशिक्षायाः प्रचारः स्यात् स्त्रियश्च
 शिक्षिताः सत्वो गृहस्य राष्ट्रस्य च भूषणानि भवेयुः ।

धार्मिकेषु विषयेषु अपि तासां सर्वथा भ्रान्तमेव ज्ञानं वर्तते ।
 अधर्ममेव धर्मं मन्यमानाः ताः पदे पदे धूर्तजनैः पापसिद्धिभिश्च वञ्चिता
 भवन्ति । एव च शिक्षा विना प्रायेण तासाम् अभद्रमेव रूपम्, अभद्रा
 एव वाचः, अभद्र एव व्यवहारः, विपरीता एव च विचारा भवन्ति ।
 एभिश्च दोषैः न केवलं ता आत्मानमेव दूषयन्ति अपि तु समाजमपि ।
 अतः स्त्रीशिक्षायाः प्रचारः सर्वथा परमावश्यक इत्यत्र नास्ति सन्देहा-
 वसरः । अशिक्षिता स्त्रियो बालक-बालिकादीनामपि अशिक्षाया-
 कारणानि भवन्ति । यतो हि माता एव प्रथमो गुरुर्भवति बालकबालिका-
 नाम् । तासां कोटम् एव च प्रथमा पाठशाला । अस्यामेव पाठशालाया
 प्राथमिकी शिक्षा मिलति सर्वेभ्यो मानवेभ्यः । पर यदा अशिक्षिता

मातरो भवन्ति तत्र न ता बालप्रेम्पः शिक्षा दातुं शक्नुवन्ति, न सत्वधे एव नान् प्रवर्तयितुं क्षमन्ते । प्रत्युत मातुरेव दोषेषु तेऽपि दूषित्वाद्वा अष्टन्मार्गगामिनो दुग्गचाराश्च ज्ञायन्ते । एतद्विपरीतं तु मातरः शिक्षिता भवन्ति ता निजगन्तवीः शैशवादेय^१ शिक्षयन्ति सदाचारान् उपदिशन्ति, सत्वधे प्रवर्तयन्ति, दुरभ्यासान् दूरीकुर्वन्ति महापुरुषाणां च चरितानि भावयित्वा^२ तेन सदाचरितया महत्तरं च भावं भवन्ति । एतादृशा एव च बालका अग्रे गत्वा समादरः आदर्शपुरुषा भवन्ति ।

देशभक्तिः

अर्थेनामपि मनुष्याणां हृदये स्वदेशस्य रक्षायाः समुन्नतेः स्वतन्त्रतायाश्च या भावना भवति सा एव देशभक्तिः देशभक्तिः शो वा कथ्यते । इयं च भावना स्वामादिषी भवति सर्वेषाम् । परितन् देशे मनुष्यो जन्म दृश्याति, यस्य देशस्य अग्नेन जलेन वायुना च त्रयो जीवति वर्द्धते परिपुष्टश्च भवति स प्रति तस्य जन्म एव नैमित्तिकः स्नेहो जायते । तस्य देशस्य वनोपवनानि, मण्डितः मक्षीपराः, गिर्यः पर्वताः, पशवः पक्षिणो लता विटपादयश्च इह न तस्य केवलं आकर्षणं समुत्साहयन्ति । स्वदेशस्य कथोदकधाम्, प्राचीनपरम्परासु, छाशर-विद्यादिषु, रीतिनीतिषु, क्रीडाक्रीडनेषु च यथा छात्सीपला आत्मनिः भद्रा स्नेहातिवयश्च जायते न तथा अन्वदेशस्य । सुखे दुःखे वा स्वदेशानिभिः पुद्गैः मम जन्म एव महत्तमान् तेषु महातुभ्यैः स्वदेश-

रितायाः समतायाः पद्मपातस्य च हृदा भावना भवति । अत एव स्वदेशं
प्रति मानवाना प्रीतिः सहजा स्वाभाविकी च ।

अस्याश्च स्वदेशप्रीतेः समये समये सर्वेषामेव अनुमयो जायते ।
वीर्ये पशुवः किल एवम्विधा अथसरा आयाति यदा हृदयं स्वदेशप्रेम्णा
मिद्वलता प्रयाति । तेनापि हेतुना परदेशे गच्छतः पुरुषस्य स्वदेशत्याग-
समये कश्चित् अचरणीयः स्नेहातिशयो हृदय व्याकुलीकुर्वते । चिर-
प्रवासानन्तरं च पुनः सम्मिलितेषु स्वबन्धुषु अवलोकितेषु च स्वदेशीय-
गिरिनदी पुरमामेषु अपूर्वेण आनन्देन महता च समुत्सासेन हृदय
गद्गदं भवति आत्मानं च जना विस्मरन्ति । लङ्कायाः परावर्तनकाले
स्वदेशस्य चिरवियुक्तानि यस्मिन् सतृष्ण समन्लोक्यमानायाः सीताया
हृदयं कियत् आनन्दितम् आहादितं च भवति स्म इति कपिमुलशिरो-
मणिना कालिदासेन स्वकीये अमरकाल्ये रघुपते अतीव समीचीनरूपेण
वर्णितं वर्तते । भगवान् रामचन्द्रः स्वयमपि चतुर्दशवर्षानन्तरं प्रसादात्
विनिवृत्त्य स्वकीया जन्मभूमिम् अयोध्या, कलकलनिनादेन प्रवहन्तां मातरं
मायूष्य विलोक्य क्षणं यत् प्रिस्मृतमानसो बभूव तत्रापि स्वदेशानुराग-
स्यैव भावनाम् अवलोकयाम ।

परन्तु एतदपेक्षया अपि स्वदेशप्रीते स्वष्टतरं स्वरूपं तदा पुरतः
ममायाति यदा स्वदेशस्य स्वाधीनताया सम्मानस्य रक्षायाश्च अथसरः
मनुसिगतो भवति । ससारे प्राणेष्वः प्रियतम किमपि वस्तु नास्ति ।
परम् एतादृशे अथसरे प्राणान् अपि जनाः सहर्षं परित्यजन्ति । सैनिकाः
समराङ्गणेषु आहार-विहारदिकं विस्मृत्य, शत्रूणां शस्त्रप्रहारान्
अविगणय्य यत् अविरतं युद्धयन्ति महता च उत्साहेन आत्मान
मृत्युमुक्ते समर्पयन्ति तदपि स्वदेशप्रीतेः एव प्रेरणया । इतिहासेषु
स्वदेशप्रीतेः घट्टानि एतादृशानि उदाहरणानि मिलन्ति यानि पठित्वा

श्रुत्वा च मनसि महान् आनन्दः समुत्साहश्च जायते । स्वदेशप्रीतेरेव प्रभाषेण पुरुराज्ञो महानलवतः अलक्ष्नेन्द्रस्य विद्वययात्राया विष्णं समुपस्थापितवान् । महाराणाप्रनापस्य चित्तीररक्षायै आत्मविसर्जनम्, छत्रपतेः श्री शिवाजीवस्य गिरिगह्वरेषु भ्रमणम्, पृथ्वीराजस्य च मुहम्मद-गोरी नामनेन यवनराजेन सह युद्धं कृत्वा प्राणपरित्यागः स्वदेशप्रीतेरेव उत्कृष्टतमम् उदाहरणम् अस्ति । राजपुत्राणां प्रातरमरखीया योराट्टनाः स्वहस्ताभ्या पतिपुत्रौ अछरात्रादि-मुसविजितौ कृत्वा समरक्षेत्रे स्वयमेव प्रेषयामासुः । यच्च लक्ष्मीबाई प्रभृतयो वीरयुवतयः अन्ततः स्वयमपि युद्धक्षेत्रे अवतीर्य भयानक युद्धं चक्रुः तत् स्वदेशस्यैव प्रेम्णा । स्वदेशस्यैव प्रेम्णा विगते रूस-जापान युद्धे अनेका जापानदेशीया महिला आत्महत्यां कृत्वा स्वकीयपुत्राणा युद्धयात्रा निष्पष्टकां कृतवन्तः । सम्प्रति भारते अपि स्वतन्त्रताप्राप्तये सहस्राधिका नवयुवानो जीवनं प्रददुः, अनेके राजनीतिका नेतारो जीवनपर्यन्तं कारागारसदृशं प्राप्नुः, शताधिकाः क्रान्तिकारिणो जीवनमोह परित्यज्य सहस्रं मृत्युम् आलिङ्गितवन्तः, लक्षलक्षाः स्वयमेवकाः पशुमारं मारिताः, सवीज नाशिता अनेके परिवाराः, सहस्रं निर्नाशिताः* । अस्माकं हृदयसम्राट् नेताजी सुभाषचन्द्र बोसः सर्वथापि सांसारिक सुखस्य उपरि पादप्रहारं कृत्वा, आजीवनं च ब्रह्मचर्यव्रतं रक्षित्वा लोकोत्तरं कार्यं कृतवान् अन्तं च विदेशेषु स्वकीयान् प्राणान् उत्सर्जन् । तत्र किं निमित्तमागीत् ? अहर्निशं हृदये प्रव्यसन्ती देशसेवाया भारतमातुश्च स्वतन्त्रताया भव्यभाषना एव ।

एतत्सर्वं विलोक्य विचार्य च स्वदेशप्रीतेः भावना कीदृशी साभाषिकी प्रबला च भवति इति सुगमतया एव अवगन्तुं शक्यते । अयं प्राण्डिना जन्मसिद्धः स्वभावः, कर्तव्येषु परमोत्तमं कर्तव्यं, धर्मेषु सर्वश्रेष्ठो धर्मश्च अस्ति । स्वदेशप्रीत्या स्वदेशार्थं प्राणदानेन च न केवलं स्वदेशस्यैव रक्षा गौरवं वा भवति अपि तु आत्मनोऽपि मनसि महान्

उल्लासो भवति, स्वाभिमानस्य भावना जागर्ति, ज मभूमे आशीर्षादो
मिलति मरणान्तरं च अक्षया लोका लोकोत्तरा च कीर्ति इति अनेके
लाभा गुणाश्च सन्ति स्वदेशप्रीते ।

इयं च स्वदेशप्रीति न क्वल युद्धद्वारा राजनीतिकेन आदालनेन
एव वा प्रकटांर्तुं शक्यते । शान्तिसमये अपि साहित्य निर्माणेन,
वाणि व्यवसाय विस्तारेण, शिल्पकला समृद्धिनेन, शिक्षाप्रसारेण,
नग्ननपदार्थानाम् आविष्कारेण च स्वदेशस्य समुन्नतं विद्यते साऽपि
स्वदेश प्रति गाढानुरागस्यैव कारणत् । अतो युद्धकाले युद्ध कृत्वा,
क्रांतिकाले आ दोलनेन, शान्तिसमये च साहित्य विज्ञानादि विस्तारद्वारा
स्वदेशसेवाकरणं सर्वेषामपि मानवानां परमं कर्तव्यमिति विषये नास्ति
मतभेदस्य कृते अवसर । अतएव सम्प्रति सर्वेऽपि भिन्नभिन्न देशवासिना
जना स्वदेशप्रम-परवशीभूता अहोरात्र स्वदेशसवायै स्वदेशरक्षणाय
स्वदेशगौरव वर्द्धनाय च बद्धपरिकरा दृश्यन्ते ।

परं तु स्वदेशप्रीति एव प्रीते अन्तिम सीमा नास्ति । स्वदेश
प्रीत्या सहैव यदि जन सम्पूर्णेऽपि ससारे प्रीतिविस्तारं कुर्यात् तदा स
इताऽपि समधिकं जगत कल्याणं कर्तुं परार्थति । स्वदेशवासिना
कल्याण साधयन्तो जना यदि भौगोलिक सीमानाम् उल्लंघ्य समस्तनापि
विश्वेन सह स्नेह सम्बन्ध स्थापयेयुः, सर्वेषामपि मानवानां हितचिन्तनं
कुर्युः, समग्रा च मानवजातिं एकस्मिन् स्नेहरूपे न नीयुः तर्हि न
क्वलम् एकस्यैव देशस्य प्रस्युतं सर्वेषामपि देशानां समस्तयाश्च
मानवजाते महान् उपकारं सम्पादितं स्यात् ।

परं साम्प्रदायिकताया स्वार्थभाषनायाश्च प्रचलया वा यया^३ विश्व
चतुस्त्वस्य सर्वसुखप्रदो विशालवृद्ध सम्प्रति समूलम् उन्मूलित इव
सन्तु वतते । सर्व एव सम्प्रति क्वल स्वदेशस्यैव समुन्नति साधने

सलग्ना सन्ति । स्व स्वदेशहितसाधनार्थम् अन्यदेशानां विनाशकस्यै
 कस्यापि सङ्कोचो नास्ति । दुर्गलस्य उपरि श्राद्धमणाय सपला देशाः
 सततमेव श्रवसर प्रतीक्षमाणाः सन्ति । विश्वशान्ते प्रचार कुर्वतोऽपि
 स्वकीयसाम्राज्यस्य विस्तारलोभात् मुक्ता न सन्ति । अत एव जगति
 सर्वत्रैव महीयसी युद्धज्वाला, भयङ्करो रक्तपात, सुमहान् सर्पा,
 विपुलश्च रिप्लयो^४ दृष्टिगोचरो भवति । अनेकानि सुखसाधन सम-
 न्वितानि नगराणि शमशानभूमिता गतानि सन्ति । अतो देशप्रीत्या सह
 निश्चप्रीतेरपि प्रचारस्य महती आवश्यकता वर्तते ।

आशात्महे स्वतन्त्रता प्राप्त सम्प्रति भारतवर्षं एव पुराकाल इव
 भूयोऽपि समस्ते जगतीतले विश्वप्रीते विश्वबन्धुत्वस्य च विस्तार
 करिष्यतीति ।

ग्रामोन्नति-योजना

अस्माकं देशो ग्रामप्रधानदेश अस्ति । अत्र ग्रामाणां सङ्ख्या
 प्रायशः सप्तलक्ष परिमिता वर्तते । देशस्य प्रतिशत नवतिर्गना^१ एव
 एव ग्रामेषु निवसन्ति । अत एव इदं निश्चितं वर्तते यत् ग्रामाणां
 समुहस्या एव भारतवर्षस्य वास्तविकी समुन्नतिः भविष्यति ।

परन्तु दौर्भाग्यवशात् अस्माकं ग्रामाणां दशा सम्प्रति निदान्तमेव
 दयनीया वर्तते । सुख शांति-पूर्वकं जीवनयापनाय येषां साधनानां
 मान्यता भवति तेषां ग्रामेषु सर्वांश्च अस्माकं एव दृश्यते । ग्रामीण
 जीवन सम्प्रति सर्वप्रकारेण नीरसं निरानन्दं कष्टमहुल्यं सञ्जातं
 वर्तते । सर्वैरपि जीवनोपयोगिभिः साधनोपादानैः बाधिता ग्रामीण जनता

क्रियता कष्टेन काल नयति इति ते एव शत्रु शक्नुयन्ति येषां द्वित्राणि
अपि दिनानि ग्रामवासस्य अवसरो मिलित स्यात् ।

मानवजीवनस्य कृते शिक्षायाः सर्वाधिक महत्त्व वर्तते । अत एव
सर्वेऽपि विभिन्नदेशवासिनः पुरुषा निज निज देशेषु शिक्षाया प्रसारस्य
उपरि सर्वाधिक ध्यान दत्तवन्तः सन्ति । तस्यैव इदं फल वर्तते यत् तेषु
देशेषु क्वचित् प्रतिशत नवति^२, क्वचित् पञ्चनवति^३ क्वचित् च अष्टा-
नवति^४ जना शिक्षिता जाता सन्ति । परंतु अस्माकं देशस्य तत-
सर्वा निपरीता दशा वर्तते । तत्रापि ग्रामेषु विशेषतः । अत्र अभिरुचे
उत्साहस्य साधनानां च अभाववशात् प्रतिशत दश द्वादश पञ्चदश
अपि जना कठिनतया साक्षात् सञ्जाता सन्ति । न तु एतावतोऽपि
सम्यक् रूपेण शिक्षिता । दूरे दूरे पाठशाला सन्ति । जनता शिक्षाया
महत्त्व न जानाति । दरिद्रता पृथगेव दण्डम् आदाय मार्गं विघ्नधाया
उपस्थापयन्ती तिष्ठति । काष्ठपट्टिका^५ अपि न मिलति बालकेभ्यः का
पुन कया शुल्कदानस्य ? परिणाम तस्य अयं वर्तते यत् बालका बाल्य
कालादेव प्रतः खुरप्र^६ कुदाल^७ च गृहीत्वा कृषिकर्मणि प्रवृत्ता भवन्तः,
अपराहसमये गोमहिषी^८ चारयन्ति, अर्वाशष्ठ च समय कलहे कोला
हले कृशालापे शयने आदिश्यन्ते "सुर्तातमाकु"^९-भक्षणे च यापयन्ति ।
य समयो विद्यार्जनस्य ज्ञानसञ्चयस्य च भगते स समयो गच्छति तेषां
घासकर्तन^{१०} वर्करीचारणे^{११} इतस्ततो भ्रमणे च । अतः प्रायेण बहव
ग्रामीणजना आजीवन अज्ञानरहिता एव तिष्ठन्ति । अत एव च न
तेषां स्वकर्तव्यज्ञानं वर्तते नापि अधिकाराणाम् । अत एव च त पदे पदे
शासकैः पीड्यन्ते, अधिकारिभिः अपमं यते धूर्तजनैश्च वञ्च्यन्ते । इय-
मेव दशा वर्तते ग्रामेषु शिक्षाया ।

२—पचानवे । ३—अठानवे । ४—षाठ की पट्टी । ५—खुरपा ।

६—कुदारी । ७—गाय मीस । ८—घास काटने में । ९—जकरी चराने में ।

द्वितीय मानवजीवनस्य कृते आवश्यकं वस्तु वर्तते रसगन्धम् । अस्यापि महती न्यूनता वर्तते । तत्र अनेकानि कारणानि सन्ति । प्रथमन्तु स्वास्थ्य-सम्पादने ध्यानमेव नास्ति सर्वेषाम् । द्वितीयतो दारिद्र्यवशात् स्वास्थ्यकर भोजन न मिलति । तृतीयत तेषां गृह, द्वारं, पार्श्वरतिनी भूमिः, पशुवन्धनस्थानम्, कृपतडागाढीनां जलम्, ग्राममार्गां, जननिस्तरण^१ चेति सर्वमपि अस्वच्छं, स्वास्थ्यहानिकरं च भवति । न केवलम् एतावदेव । शरीरं यत्र चापि वृहत् महामलिनं धूलि धूमरित दुर्गन्धपूर्णं च रत्नन्ति । शौच स्नानादीनां कश्चित् विद्वान् न भवति । स्थले स्थले च अयदरा^२ निक्षिप्ता दृश्यन्ते । यान्त्रिक यत्रैव इच्छन्ति तत्रैव विश्वा कुर्वन्ति । एभिरेव कारणैः ग्राम्यजनां स्वास्थ्यसम्पत्तेः अपि वञ्चिता एव सन्ति ।

तृतीय जीवाश्च साधनं वर्तते अन्नं यत्र च । यदि उदरे अन्नं शरीरोपरि यत्र च न भवेत् तदा कथं कश्चित् जीवितुं शक्नोति कथं च । कश्चित् कार्यं कर्तुम् ? परं ग्रामेषु अन्नयोग्यं यादृशी न्यूनता वर्तते सा सर्वथा वर्जनातीता अस्ति । अन्नव्यययोः यथा कष्टं अन्नाकं ग्रामोद्या जना अनुभवन्ति तद् दृष्ट्वा कस्य सचेतसो हृदयं द्रव्यं लोचने च अधुपरिप्लुते न भविष्यतः ? अनेके ईदृशा ग्रामरागिनः सन्ति ये कदाचित् एककालमेव भुक्त्या, कदाचित् अर्घोदर^३ भुक्त्या, कदाचित् सक्तून् पीत्वा, कदाचित् इत्तुदण्डम्, चूर्णित्वा, कदाचित् कदान् भक्षयित्वा सर्वाभावे च कदाचित् निराहारमत्र स्थित्वा निररानि च यास्यन्ति । इतोऽपि दयनीया दशास्तु वर्तते तेषां जनानां वं गोमयेयो^४ गोधूमान् परैकयोः निःसार्य^५ कदाचित् रोटिषाभक्षणात् अदसर लभन्ते । दिने भोजनं मिलति चेत् रात्री नदि, रात्री मिलति चेत् दिने नदि । कदाचित् च उभयोः सन्ध्ययोः उपवासः ।

१—पानी का निकास। २—बूझा, कनकार। ३—आधा पेट।

४—गोबर से। ५—निकासकर।

ये ग्रामेणु समीचीना गृहस्था मन्यन्ते तेषामपि गृहे द्विदल^{१५} वर्तते
 चेत् शाक्यस्य अभासः । का पुनः वार्ता दध्ना दुग्धस्य अथवा घृतस्य ?
 एतेन वस्त्रस्यापि महत्स्पर्श भवति । ग्रामधनाना कृषकाणा कस्यापि
 गृहे पर्याप्त वस्त्र नास्ति । एकेनैव वस्त्रेण उद्व कार्यं चालयन्ति ।
 अनेके स्त्रीपुरुषा माधमामस्य भवानने शीत्ये^{१६} एकमेव वस्त्र नीचैः
 उपरि च कृत्वा कालरात्रिं यापयन्ति । अद्वाहा^{१७} का नाम दशा वर्ष्यात्त
 तासा ग्रामयुवतीना यासाम् एका एव शाटी^{१८} वर्तते । साऽपि
 सहस्रच्छिद्रा । सीवनाय^{१९} सूची^{२०} मिलिता चेत् दोरकस्य^{२१} अभाव ।
 अनेकधा यतमाना^{२२} अपि अङ्गानि गोपायितु अशक्नुवन्त्या दरिद्रतायै
 लम्बाम् उपायनीकृत्य^{२३} यथाकथञ्चित् कार्यं सञ्चालयन्ति । अभावा
 देव कृपकृजना वस्त्राणा रचञ्च्यतासम्पादनेऽपि असमर्था भवन्ति ।
 एकमेव वस्त्रं ते धारनाय^{२४} रजकगृहे ददन्तु अथवा धारयन्तु । अत
 एव तेषा वस्त्राणि मलिनतायाः स्वेदस्य^{२५} यूकादीनाञ्च^{२६} निवास-
 स्थानं ति भवन्ति । भिवती वर्णना क्रियताम् ? अन्न वस्त्रयो कष्टस्य
 इयत्ता नास्ति ।

अन्न वस्त्रादीनाम् उत्पादनस्य साधनं वर्तते कृषि । कृष्या न
 पेयन ग्रामीणा एव जना जीवन्ति प्रत्युत सम्पूर्णस्यापि देशस्य जीवन
 कृष्या उपरि एव निर्भरं वर्तते । नगरेषु महामहान्ता धनसम्पन्ना जना
 सन्ति । ते सौधेषु^{२७} निवसन्ति, गार्हिकामु^{२८} शयनं कुर्वन्ति, यानेषु
 चलन्ति, बहुमूल्याणि वस्त्राणि धारयन्ति, महतो महान्ति च कार्यम्भा-
 नानि^{२९} चालयन्ति परं जीवनाय तेषामपि कृते अन्नस्यैव आश्रय-
 फता वर्तते ।

१५—दाल । १६—जाड़ में । १७—साड़ी । १८—सीने के लिये ।
 १९—सूई । २०—दारे का । २१—प्रयत्न करती हुई भी । २२—भेंट
 पर । २३—धोने के लिए । २४—पसीने का । २५—बूँ आदि का ।
 २६—महलों पर । २७—गदियों पर । २८—कारखाने ।

परं कृषिकार्यमपि ग्रामेषु सम्प्रति साधनाऽप्यत्रात् अनेकविधका-
टिन्त्याच्च सम्यक् प्रकारेण न भवति । बलीवर्दानाम् अभावात् सम्यक्
कर्षणं न भवति क्षेत्राणाम् । समीचीनानि बीजानि न मिलन्ति ।
क्षेत्राणाम् उत्सादनशक्ति-बद्धनाय तेषु पर्याप्तं "खाद्यम्" अपेक्ष्यते पर-
तस्यापि अभाव एव वर्तते । गोमयैः बहुधा इन्धनकार्यं चलति । यानि
वैज्ञानिकानि साधनानि विदेशेषु प्रचलन्ति तेषामपि अत्र प्रचारे
नास्ति न च वैज्ञानिकी प्रक्रिया एव अवगता वर्तते अथत्यानाम् । एत-
न्न सम्यक् प्रकारेण सम्प्रति कृषिर्भवति न च पर्याप्तमन्नं समुत्पद्यते ।
तेन सम्प्रति यादृशी दशा गताः स्म सा सर्वेषामपि प्रत्यक्षा एवास्ति ।

इमानि एव ग्रामाणां वर्तमानाया दुर्दशायाः मुख्यानि कारणानि
सन्ति । एतदतिरिक्तम्—गोदंशस्य दिने दिने बद्धमानो हासः,
अभियोगप्रियता^{११}, ऋणभारः, पारस्परिकं मनोमालिन्व्यम्, पक्षगतः,
सहानुभूतेः सहकारिताया राष्ट्रियभावनायाश्च अभावः, शिक्षितानां
इतिरुर्मसि उदासीनता च अस्या दयनीय-परिस्थितौ हेतवः सन्ति ।

एभिः कारणैः ग्रामा ग्रामीणजनाश्च बीदशा दयनीयां दशां
प्राप्तिताः सन्ति इति ग्राम-परिचितानां तिरोहित^{१२} नास्ति । जीर्ण-
शीर्णानि एतानि, स्वल्पशस्यानि क्षेत्रानि, कृशकलेसरा बलीवर्दाः,
अर्थनग्नाः स्त्रियः, अनशनविलम्बा बालकाः, दुर्गमाः मङ्गीर्णाश्च मार्गाः,
छचित् क्षुधा-पीडितानां रोदनम्, छचित् रोगार्तानां क्रन्दनम्, छचित्
बलहायमानानां बलकलाः, छचित् पुरुषाणां दृश्यादृष्टि, छचित्
स्त्रीणां वेशात्रेशि, इदमेव साधारणतया ग्रामाणां ग्रामराशिनार्य
विषमस्ति येषाम् उपरि सम्पूर्णस्थापि राष्ट्रस्य भीभाग्यं समुन्नतिश्च
अवनमिष्या वर्तते । अतः सम्प्रति देशस्य समुन्नतये ग्राम-दशायां
प्राप्तिकारिणः परिवर्तनस्य आवश्यकता वर्तते । जगतो जीवनभूताना

वृषकदेवाना यावत् यथोचिता पूजा सम्मानश्च न भविष्यति तावत्
 श्रयेषामपि जीवन कष्टमयमेव स्थास्यति इत्यन सन्देहलेशस्यापि कृते
 अयसरो नास्ति । दौर्भाग्यस्य अय विषयो वर्तते यत् अय स्वराज्य लब्ध्वापि
 शासकाना प्रदग्धदोषात् दुःखमेव सदा सहामहे । अतः शासकसमुदायेन,
 नेतृवृन्दैः, साधारणै जनैश्च अस्मिन् विषये शीघ्रमेव ध्यान दातव्य
 निम्नलिखिते उपायैश्च ग्रामाणाम् समुन्नते चेष्टा कर्तव्या—

ग्रामे ग्रामे पाठशाला व्यायामशाला, ग्रौपधालया, पुस्तका-
 लयाश्च स्थापनीया । चलचित्र प्रदर्शनद्वारा व्यवहारोपयोगिनो विषया-
 शिक्खणीया । उद्योगस्य व्यापारस्य पृथग्विधानाञ्च प्रवर्तन विधेयम् ।
 समये समये सभा कृत्वा विभिन्नविषयेषु व्याख्यानदानस्य याजना
 विवेद्या । 'पञ्चायत' द्वारा व्यायपूर्वक विवादाना निर्णय कर्तव्य ।
 प्रतिग्रामञ्च एक सार्वजनिक मन्दिर स्यात् । तत्र समये समये धार्मिक-
 व्याख्यानस्य कीर्तनभजनादीना कथावाचनस्य च व्यवस्था कर्तव्या ।
 स्वच्छताया स्वास्थ्यस्य च कृते समीचीन प्रयत्न स्यात् । पर्वोत्सवादीना
 सामूहिकरूपेण मानितानि स्युः । कुमार्गगामनो जना दण्डिता भवेयुः ।
 दुसस्काराणा कुरीतीना च निवारणाय उपदेशा दायेरन् । कृषिकर्मणः
 समुत्तये वैज्ञानिकानि साधनानि वैज्ञानिकी प्रक्रिया च प्रवर्तता भवेत् ।
 यत्र एतादृशै उपायै ग्रामाणा वर्तमानदशाया पर्याप्त परिधर्तन
 करिष्यते^{३१} तदैव दशा नति भविता ।

अत एव अथर्ववेद ग्रामाणा कल्याणाय एषा प्रार्थना विहित्वा
 वर्तते यत्—

अस्मै ग्रामाय प्रदिशश्चतस्र
 ऊर्जनं सुभूतं स्पृष्टि सविता न कृणोतु ॥
 [अथर्व, ६-४०-२]

समाज-संस्कारः ।

गुणा अपन्ना दोषा यथा कस्याश्चिद् व्यक्तेः अभ्युदयस्य अथःशून्यस्य वा कारणानि भवन्ति तथैव समाजस्यापि । यथा कश्चित् जनो गुणैः वद्धते, प्रतिष्ठा प्राप्नोति, अभ्युदय च गच्छति न एव कालान्तरे क्षीयते, प्रमत्त्यते अथ पतनं च प्राप्नोति तथैव समाजेऽपि यदा गुणा भवन्ति तदा तस्य वृद्धिः सम्मान, समुन्नतिश्च जायते यदा च समाजे दोषा आसन्ति तदा तस्य शून्यः शून्यः क्षयः तिरस्कारः अपवननं च जायते । अतो यथा व्यक्तेः अभ्युदयाय गुणानां महत्त्वं दोषाणां च परिवर्जनम् आवश्यकं भवति तथैव समाजस्यापि समुन्नादे गुणानाम् अपवननस्य दोषाणां दूरीकरणस्य च आवश्यकता भवति । इदमेव गुणानां महत्त्वं दोषाणां परिमार्जनं च संस्कार शब्देन व्यस्यते । अथ च मर्यादा यथा स्वकीया कृते परमावश्यको भवति तथैव समाजस्यापि कृते इति तु पूर्वं प्रकटीकृतमेव । अत्र तु समाजसंस्कारसंग्रहे एव किञ्चित् समुल्लिख्यते ।

इतिहास प्रणयानाम् अध्ययनेन ज्ञायते यत् अस्माकं समाजं पूर्वं सर्वथा आदर्शसमाज आसीत् । सर्वेऽपि नरा नार्यश्च स्वस्वार्थस्य समुचितरूपेण पालयन्ति स्म । दुर्गुणैर्मयो दोषैर्मन्ध ने शतं क्रोधान् दूरे तिष्ठन्ति स्म । न ते कदाचित् मिथ्या वदन्ति स्म नापि मिथ्या शपन्ति स्म । गृहे तावकम् अदत्तैव जना यदिगच्छन्ति स्म परं चौर्यं च मामासि न भूयते स्म । अन्यस्य धनं जना साष्टवत् अयगच्छन्ति स्म, परस्वीपु मातृवत् स्वनहरन्ति स्म । शूशमारणं महापातकं मन्यन्ते स्म ।

स्त्रियं पुत्र्याः, सेवका स्वामिनः, पुरोधसो^५ यज्ञमानाः, गुरवः शिष्याः, उत्तमर्णा^६ अधमर्णाश्च^७ परस्पर सर्वदैव यथोचित व्यवहार कुर्वन्ति स्म । अत एव समाजे अव्यवस्थायाः, अशान्तेः, उपप्लवस्य, पारस्परिक-निरोधस्य, अधिकारार्थं कलहस्य, सघर्षस्य च सर्वथा अभाव आसीत् । सर्वप्रकारेण समाजो निरुपद्रवः सुखी शान्तो धनधान्यसम्पन्नः स्वस्थः, सुव्यवस्थितः, शिद्धिः समादरणीयश्च आसीत् । यद्यपि त्रिगुणात्मिकायां सृष्टौ न कश्चित् समाजः सर्वांशेन निर्दोषो विशुद्धश्च भवितुमर्हति तथापि अस्माकं समाजस्य प्राचीन स्वरूपं बहुधा निर्दोषं निष्कलङ्कम् अनुसरणीयञ्च आसीदिति तु साभिमानं वक्तुं शक्यते । न च इदं केवलं वयमेव कथयामो नापि आत्मनो मिथ्याप्रशंसा कुर्म^८ प्रत्युत वैदेशिका अपि ये ये पद्मपातरहिता विद्वांसः पर्यटका अस्मिन् देशे पर्यटनार्थं^९ समागताः तेऽपि अत्रत्यस्य आदर्श-समाजस्य सुकतकरुणेन प्रशंसा कृतवन्तः सन्ति इति तेषां पुस्तकानाम् अवलोकनात् सम्यक् अवगन्तुं शक्यते ।

पर साम्प्रतिक स्वरूपं तु अस्मत्समाजस्य सर्वथा सदोषं धृणास्पदं च उजातं वर्तते । यथैव पूर्वं समुन्नतेः उत्तुङ्गशिखरे^६ समारूढमासीत् तथैव सम्प्रति अधोगतेः भयानरे गते^७ पतितं वर्तते । दृष्टौ प्रसारितायां सर्वत्र दोगा एव दृष्टिपथम् आयाति । समाजस्य सर्वविधं कल्याणाय अस्माकं प्राचीनैः समाजव्यवस्थापकैः ऋषि महर्षिभिः आचार्यैश्च वेदशास्त्रादिषु ये ये नियमा या याश्च ध्यनस्था निर्मिता आसन् तास्तु विलोपं गताः तत्स्थाने च स्वास्थ्यस्य सदाचारस्य आर्यसभ्यतयाश्च विनाशका व्यवहाराः प्रचलिता दृश्यन्ते । प्रतिदिनं बालनिवाहस्य वृद्धविवाहस्य कन्याविवाहस्य च अनेका घटना जायन्ते । मादकद्रव्याणां सेवन

५—पुरोहित । ६—साहु महाजन । ७—कर्जदार । ८—घूमने के लिये । ९—ऊँचे शिखर पर । १०—गड्डे में ।

समाजे प्रचलितमेव वर्तते । “सुनी तमाह” भक्षणं तु परिदत्तसमाजेऽपि
निष्कण्टकं प्रचलति । धार्मिकस्थानेषु अधार्मिका अधिरतयो विराजन्ते ।
विचारिणो ब्रह्मचर्यं तु सहस्रिज्ञया “सिनेमा” गृहेषु च सुदूरम् अय-
सारितम् । निरन्तरमष्टाचार्यां गुणैः सन्ति । साधवः स्वार्थपरपणा
जाताः । ते गृहस्थेभ्योऽपि अधिकं कामिनी-काञ्चनादिषु सेवन्ते । धर्म-
स्थाने धर्मनाम्ना अधर्मस्य दम्भपातएडादीनाञ्च प्रचारो वर्तते । सन्तो-
पस्य तु नामाभि न श्रूयते । सर्वे एव अन्यायेन धनोराज्ये इत्यौ पादौ
श्रोतवित्वा सगतिताः सन्ति । इन्द्रियनिग्रहं तु प्राचीनपुस्तकेष्वेव अय-
दिष्ठो वर्तते । सर्वत्रैव समयस्य अभावो विलासितायाश्च गृहिनः इष्टिगो-
चरी भवति । मातापितृभक्तैः सुदुर्भक्तैश्च सम्प्रति माहात्म्यं नास्ति ।
अमत्यरादिनां यञ्चकामा च परितः प्रसुप्तं वर्तते । छल-वपटादीनां
मयं प्रचुरता वर्तते । आहार-विहायदाना दूषिततया अस्वास्थ्यस्य दुर्भ-
लतायाश्च साम्राज्यं वर्तते । अशिक्षा वृश्चिज्ञा कुसंस्कारः कुरीतवध गृहे
गृहे कृताधिकाराः सन्ति । कियतो दुर्गुणान् गणयामः ? एभिः, एता-
दृशैरेव अन्यैश्च अनेके दोषैः अस्मान् समाजः विरवालात् सर्वांगना
प्रस्तो वर्तते । न च दोषाः केवलम् अशिक्षितसमाजे एव सन्ति प्रत्युत
शिक्षित-समाजेऽपि अनेके महान्तो दोषा विद्यन्ते । मदीयस्य शिष्या,
मदतो मदत् च प्रतिष्ठितं परं लब्धम् अपि अनेके महात्मनाः कामक्रो-
धलोभादिना वशीकृतचेतसो निस्त्वयकारान् अनर्थान् कुर्याणा विनोक्षन्ते ।
अहरहः पूजापाटादिकं कुर्वन्तः, सर्वाङ्गे चन्दनमाला धारयन्तः, सभा-
सम्मेलनादिषु तारस्वरेण गनाङ्गान् धर्मान् उपदिशन्तोऽपि क्वा इत्य-
यञ्चना दिप्यामाण-लोभ-दम्भादिदोषैः क्लृप्तास्तन्तरया दरी-
दृश्यन्ते । उग्रि इत्यन् शुक्लयेनर्थाणिः सभामञ्चे उत्तरं उत्तरं
मम्यताया दिशिदमपेय कुर्याणा अनेके नेतारः सामानिकारच पुण्या
अन्तरतो नितान्तमेव मभितायया दुर्द्वन्द्वारच विनोक्षन्ते । एवं शिक्षि-

तेषु अशिक्षितेषु, पुराणेषु नवीनेषु, सभ्येषु ब्रह्मण्येषु च सर्वत्रैव दोषा दृष्टिपथम् आयान्ति । इमानि एव कारणानि सन्ति येन अस्माकं समा-
जस्य सम्प्रति एतादृशीं शाधनीया दशा सद्गता वर्तते ।

श्रुते^{११} एभ्यो दोषेभ्यः समाजे यत् आर्थिक वैपम्यं वर्तते तदपि समाजस्य कृते साधारणं हानिकरं नाशकरं च नास्ति । अवलोकयन्तु नाम विपमताया विस्मयकरं चित्रम् ? एकतस्तु कतिपये अगुलिगणनीया धनकुवेरा महामहत्सु सुधाधवलितेषु प्रासादेषु^{१२} निवसन्ति अपरे च असंख्येया निर्धना नरा नार्यं अस्वास्थ्यजरेषु जीर्णशीर्षेषु तृणकाष्ठादि-निर्मितेषु कुटीरेषु कथमपि कालयापनं कुर्वन्ति । एकत्र धनवन्तो जना नानाविधानि सुखादुभोजनानि दुग्ध दधि घृतादीनि च भुञ्जते अन्यत्र अस्या जना एकवारं शुष्करोटिकाभ्योऽपि स्पृहयते परं तेषां कृते तदपि सुलभं नास्ति । केचन सुमनोहराणि विविधानि वस्त्राणि धारयन्ति, विविधानि सुगन्धि-तैलानि लगयन्ति, बहुमूल्ये पादुके धारयन्ति, अनेकानेकानि च विलासवस्तूनि उपयुञ्जते अन्यत्र च अगच्छिता जना एकमत्र वस्त्रं वर्षपर्यन्तं धारयन्ति, विपादिका^{१३} पीडिता अपि नग्नं चरन्^{१४} एव परिभ्रमन्ति, शिरसि शरीरे च लगयितुं सर्पस्यापि तैलं तेषां कृते दुर्लभं वर्तते । वेपाञ्चित् मनोविनोदस्य नानाविधानि नृत्य गीत-नाटक प्रहसनादीनि साधनानि सन्ति अपरत्र असंख्येयानां ग्रामवासिनां कृपकाया मनोविनोदस्य कृते न तु किमपि साधनं वर्तते न च समयं नापि तदर्थं वित्तम् । वस्तुतस्तु अन्नचिन्ताऽतुराणां तेषां मनोविनोदस्य कृते जीवने अवसरोऽपि कदाचिदेव आयाति । वेपाञ्चित् एहे अधिकतया मोदकानां दुरूपयोगो भवति वचनं च एकैकस्य कणस्य कृते लालायिता सन्ति । एव केचन जना धनाधिक्यात् आवश्यकताया अपि अधिकं भोगविलासादिकं कुर्वन्ते । अन्ये च असंख्येया जना दरिद्रतया

अन्न यद्यप्येवमुत्सेन वञ्चिता महाकलेशभयं जीवनं यापयन्ति । इयं स्थितिरपि कस्याऽपि सम्यक्समावश्य कृते श्लाघनीया नास्ति । एतत् सामाजिकी धार्मिकी राजनीतिकी आर्थिकी च व्यवस्था विगुणिता कला वर्तते । अत एव एषां दोषाणां निश्चरणेन पुनरपि आदर्श-समाज-निर्माणस्य महती आवश्यकता वर्तते । यावद् इदं कार्यं न भवति एषैकशतत्रयं सर्वे दोषा न विनाश्यन्ते तावत् देशस्य दुःखं दैन्यदिग्भ्यो मुक्तिः कदापि न भवितुमर्हति । अत एव आचार्यचारुचक्रवर्त्यैव—

व्यवस्थिताऽर्यमर्यादः कृत-वर्णाश्रम-स्थितिः ।
अथ्या हि रक्षितो देशः प्रसीदति न सीदति ॥

पुस्तकालयः ।

मर्दवा पठनाय यत्र पुस्तकानां संग्रहः विद्यते स पुस्तकालयः कथ्यते । शिक्षा-प्रसारस्य साधनेषु इदं भेदतमं साधनमस्ति । जनतायां यथा पुस्तकालयानां द्वारा शिक्षाया अपिष्ठाधिकः प्रचारो भवितुम् अर्हति न तथा अन्येन केनापि उपायेन । अत एव सम्प्रति जनताया शान्त्य च पुस्तकालयानां स्थापने विशेषरूपेण ध्यानं गतं वर्तते ।

अस्माकं देशे तु शिक्षिता एष न्यूनाः गन्ति पर ये शिक्षिताः गृहीतेषामपि पठनाय पर्याप्तानि पुस्तकानि न मिलन्ति । शास्त्र-विद्वान् अनेके गन्ति । धर्मः गार्हस्थ्यम् दर्शनम् इतिहासः भूगोलः राजनीतिः कला कृतिः व्यवसायो विज्ञानञ्चेति एतादृशा विषयाः सन्ति देशे जनस्य पदे पदे आवश्यकता भवति । अन्तु एषु प्रत्येकपादि विषयस्य उपरि प्रभूतानि पुस्तकानि लिखितानि गन्ति । दिने दिने च पुस्तकानां अल्पं वर्धते एव । प्रतिवर्षं परःपर्यायि अमिनकानि पुस्तकानि

वाच्यन्ते । परन्तु नहि सर्वे स्वमूल्यान स्वार्थिण पुस्तकानि क्रेतुं शक्नु-
 यन्ते । विशेषतः साधारणा लोकाः । अनेके निर्घना छात्रास्तु पाठ्य-
 पुस्तकानामपि स्वदृष्ट्येण क्रयणे असमर्था भवन्ति का पुनः वार्ता
 साक्षात् पुस्तकानां क्रयणस्य ?

शिक्षाप्रसारे इयं महती महीयसी बाधा अस्ति । परं पुस्तकालयानां
 प्रचारेण अस्याः सुगमतया एव निराकरणं कर्तुं शक्यते । सर्वेषां
 सहयोगेन सर्वेषां द्रव्यसाहाय्येन च पुस्तकालयस्य स्थापना भवति । तत्र
 भिन्न-भिन्न विषयाणां परःसदृशाणि पुस्तकानि संगृहीतानि भवन्ति ।
 सर्वेषां पठने समानः अधिकारो भवति । किञ्चित् किञ्चित् मासिक वार्षिक
 वा शुल्कं दत्त्वा सर्वेऽपि पुस्तकालयात् पुस्तकानि स्वगृहे आनीय पठितुं
 प्रभवन्ति । पुस्तकालये उपविश्य तु शुल्कं विनापि पुस्तकानि पत्राणि
 वा पठितुं शक्यन्ते । एवम् अतिस्वरूपेण व्ययेन धनिका दरिद्रा वा
 विद्यार्थिनः साधारणा वा जना विभिन्न विषयाणां ज्ञानं लब्धुं शक्नुवन्ति ।
 यत्र पुस्तकालयो भवति तत्र अनिच्छया अपि ये जना गच्छन्ति तेऽपि
 निश्चितं पठन्त्येव । यदि न पठन्ति तथापि पठने अभिरुचिस्तु उत्पद्यते
 एव । अनेन प्रकारेण सुगमतया समाजे शिक्षायां प्रचारो भवति ।
 अत एव पुस्तकालयानां महती उपयोगिता वर्तते ।

अत्रापि प्रायेण नगरेष्वेव पुस्तकालया स्थाप्यन्ते स्म तेन च
 नगरेकाणामेव लाभो भवति स्म । परं प्रसन्नतायां अत्र विषयो वर्तते
 यत् सम्प्रति ग्रामेषु अपि शनैः शनैः पुस्तकालयानां प्रचारो वर्द्धमानो
 दृश्यते । इदं परमावश्यकमपि वर्तते । यतो हि भारतवर्षं ग्रामप्रधान-
 देशः अस्ति । अत्र ग्रामा एव अधिकाः सन्ति नगराणि च अति-नूतानि ।
 अत्र नगराऽपेक्षया ग्रामेष्वेव अधिका जना निवसन्ति । एव च यदि
 ग्रामीणजनतायां शिक्षायाः प्रसाराय ग्रामे ग्रामे पुस्तकालया न स्थाप्यन्ते
 तदा भारतवर्षस्य वास्तविकी उन्नति कदापि भवितुं नार्हति । तस्मात्

ग्रामेषु अपि पुस्तकालयाना महती आवश्यकता वर्तते । एव कारणेन ये ग्रामीणा घनाभावात्, सत्यपि धने आलस्याद् वा स्वयं पुस्तकानि क्रीत्वा^४ पठितुं न पारयन्ति, इतस्ततो भ्राम भ्राम जल्प जल्पं वा नृथैव कालयापनं कुर्वन्ति, आजीवनं च साधारणेनापि उपयोगिना शानेन रहिता^५ तिष्ठन्ति तेषामपि महान् लाभो भविष्यति, सर्वे एव च ग्रामवासिनो धत्किञ्चित् आवश्यकं ज्ञानं प्राप्स्यन्ति । अतो यदि वयं सर्वत्र शिक्षाया पूर्णरूपेण प्रसारं कर्तुं कामयामहे अशिक्षायाश्च सर्वतो नाशं तदा आवश्यकमेव ग्रामे ग्रामे पुस्तकालयाया स्थापनाय प्रयत्नं कर्तव्यं ।

परन्तु पुस्तकालयाना स्थापनेन सर्वैव तेषां सुव्यवस्थाया उपरि अपि पूर्णरूपेण ध्यानं दातव्यं भवति । यावत् सुव्यवस्था न भवति तत्र तु तेषां स्थापनात् कश्चित् विशेषलाभो न भवति । ग्रामेषु अनेके ईदृशा पुस्तकालया सन्ति य एकारं तु सर्वेषां क्षिणनेन उत्साहेन संस्थापिता परन्तु अत्रे तेषां दशा शोभना न तिष्ठति । न कश्चित् प्रबन्धको भवति नापि निरीक्षकः, न उद्घाटनस्थ^६ कश्चित् निर्वाहकः समयो भवति न च विधानस्थ^७ । केचन ग्रन्थकानि पुस्तकानि नयन्ति क्वचन एकमात्रं न प्राप्नुवन्ति । न पुस्तकानां सूचीपुस्तकं समीचीनं भवति नापि आदानं प्रदानस्यैव । केचन पुस्तकानि स्वग्रहं नयन्ति परं पुनः परान्तरयन्ति^८ नहि । ग्रहे एव रक्षन्ति गुप्तं वा स्थापयन्ति । यस्तु पुस्तकालयस्थ अधिकारी नियुज्यते^९ स स्वकीयमेव धनं मत्वा यथा इच्छति तथा व्यवहरति । मया एकरिम्भं प्राप्तये^६ एकं पुस्तकालयं स्थापितं । पुस्तकानि संगृहीतानि । एकं कायस्थकुलास्पन्ना नवयुवकं सञ्चालकपदे नियुक्तं । एकस्यां रात्रौ प्रमादात् तालकम् अलग्नित्वा एव न ग्रहं

४—उरीद कर । ५—जोलने का । ६—द द करने का ।

७—लौटाते हैं । ८—नियुक्त किया जाता है । ९—बाजार म ।

गत । तत अवसर दृष्ट्वा एव तत्रत्य एव हिन्दी पाठशालायां शिक्षक सर्वाणि पुस्तकानि गृहीत्वा अन्यत्र प्रेषितवान् । प्रातः सञ्चालनेन गृहं शून्यं दृष्टम् । तत स इतस्ततो मार्गणाम्^{१०} आरब्धवान् पर यदा कुत्रापि पुस्तकानां प्राप्तिसंभूत् तदास्थाने^{११} गत्वा स्थानाधिपतिं निवेदितवान् । स्थानाधिपस्य आगमनं श्रुत्वा तस्मिन् आपरणे यस्य यस्य समीपे पुस्तकालयस्य पुस्तकानि आसन् तै तानि सर्वाणि अपि पुस्तकानि कूपे पातितानि अथवा अग्नौ ज्वालितानि । केनचित् च अतीव दूरे प्रेषितानि । एव सर्वोऽपि परिश्रमो निष्फलताम् अगमत् । एतादृशी एव दशा दुर्व्यवस्था च प्रायेण बहूनां पुस्तकालयानां दृष्टिगोचरी भवति ।

अतः पुस्तकालयस्थापनेन सहैव तेषां सुव्यवस्थायां उपरि ध्यानदानस्य महती आवश्यकता अस्ति । शोभने स्वच्छं सुनिस्तृते च भवने पुस्तकालयं स्थाप्येत । सज्जनो विनीतो मधुरभाषी जनप्रियश्च सञ्चालको नियुक्तः स्यात् । निधारिते समये उद्घाटनं भवेत् निर्धारिते च समये विधानम् । पुस्तकानां प्रदाने सर्वे सह समानरूपेण व्यवहारो विधीयत, पुस्तकालयस्य कागदपत्रादिकं सर्वमपि सुव्यवस्थितं रक्ष्येत, ग्रामीणजनानां हृदये दृढात् पुस्तकपत्रादिपठनाय अभिचञ्चि उत्सादनीया । किमपि पुस्तकं केनापि यथा छिन्नं भिन्नं मलिनं गोपितम् अपहृतं च न भवेत् तथा प्रयत्नं कर्तव्यम् । उपयोगिनां पुस्तकानां समग्रो विधीयत न तु गणनायै^{१२} निरर्थकानाम् । एव यदि सुव्यवस्था स्यात् समये समये च निरीक्षणं सम्पद्येत वादिकोत्सवश्च जायेत तदा एव पुस्तकालयेभ्यो जनतायां वास्तविको लाभो भविष्यति ।

आशासे इमान् सर्वान् लाभान् विचार्य सज्जना स्व स्व ग्रामे पुस्तकालयानां स्थापनाय तेषां सम्यक् सञ्चालनाय च अवश्यमेव उद्योगं

करिष्यन्ति । वस्तुतस्तु सर्वेषा एहे एकैको लघीयानपि पुस्तकालय आर-
श्यको वर्तते । शिक्षितानां ग्रामे तु एकेन पुस्तकालयेन भवितव्यमेव ।

समाचार-पत्राणि ।

वैशानिरे अस्मिन् युगे ज्ञानप्रसारय यानि यानि साधनानि आवि-
ष्कृतानि सन्ति तेषु समाचारपत्राणामपि प्रधान स्थानं वर्तते । वस्वा-
ऽपि ज्ञातव्यविषयस्य अल्पीयसा कालेन व्यापक प्रचारे यथा समाचार-
पत्रद्वारा कर्तुं शक्यते न तथा अन्येन केनापि उपायेन । अत एव
ज्ञानविस्तारक्षेत्रे समाचारपत्राणां महती उपयोगिता वर्तते ।

समाचारपत्राणां जन्मकथा अतिपुरातनी नास्ति । अस्मिन् विषये
प्रकाशितानां कतिपयलेखानाम् अवलोकनेन ज्ञायते यत् सर्वप्रथम गृष्टा-
व्दश्य एकादशे शतके चीनदेशे एतादृश पत्र प्रकाशितं बभूव । मुगल-
शासन-समये भारतवर्षेऽपि हस्तलिखित पत्रादपत्रं प्रचलति स्म परं तत्
केवल शासनविभागे एव सीमितम् आसीत् । यूरोपे तु सर्वप्रथमे समा-
चारपत्रस्य प्रादुर्भाव इटलीराज्यस्य "वेनिस" नगरे अभूत् । ततः परं
जर्मनीदेशे तत्रश्चात् च इंग्लेण्डे समाचारपत्रस्य प्रकाशनं प्रारम्भम् ।
अनन्तर गौराङ्केषु समागतेषु भारतवर्षेऽपि समाचारपत्राणां प्रचलनम्
अभवत् । अयत् "समाचार दर्पण" नामकं पत्र सर्वप्रथमं प्रचलितम्
तत्रश्च शनैः शनैः अन्गानि पत्राणि प्रचलितानि । इदानीं तु भारतवर्षे
एव प्रतिदिनं एतावन्ति पत्राणि प्रकाशितानि भवन्ति येषां संख्या
काठिन्वेन कर्तुं शक्यते । इदानीं निम्बिलमपि भूमण्डलं समाचारपत्रैः
परिव्याप्तं वर्तते ।

पत्राणि अपि दैनिक-साप्ताहिक-पार्श्विक-मासिक-पाण्ड्यासिक वार्षिक-वादिभेदेन विषयभेदेन च अनेकप्रकाराणि सन्ति । एषा मध्ये दैनिकेषु साप्ताहिकेषु च पत्रेषु विशेषरूपेण समाचारा एव प्रकाशिता भवन्ति पर मासिकादिषु पत्रेषु तु बाहुल्येन विभिन्नविषयेषु निबन्ध प्रबन्धा एव प्रकाश्यन्ते ।

वर्तमानयुगे इमानि पत्राणि मानवसमाजस्य यावतः उपकारान् कुर्वन्ति तेषाम् इयत्ता नास्ति । बाल्यकाले ये जनाः पूर्णशिक्षा न लब्ध-वन्त तेऽपि समाचारपत्राणां प्रतिदिन पठनेन अनेकविषयाणां ज्ञान-लब्धुं शक्नुवन्ति । तथैव पूर्णशिक्षितानामपि कृते पत्राणां महान् उपयोगो वर्तते । दैनिकसमाचाराणां परिज्ञानम्, विविधविषयेषु लिखितानां निबन्धानां पठनम्, नानाविधानां चित्राणां निरीक्षणम्, सामयिक-परिस्थिति-परिज्ञानम्, प्रकाशितानां प्रकाश्यमानानाञ्च नूतन नूतनानां ग्रन्थानां पत्रपत्रिकादीनाञ्च परिचयः, विविध सिद्धान्तानामध्ययनम्, मनोरञ्जनैल्लैः मनोविनोदनम्, स्वाभिप्रायप्रकाशने सौविध्यम् परस्पर-विचाराणां विनिमयश्चेत्यादयः अनेके लाभाः सन्ति । समाचारज्ञान-तिरिक्तं पत्र पत्रिकादीनां पठनेन अस्त्वानां नित्यप्रयोजनीय विषयाणां सम्बन्धे ज्ञानं जायते । यथा—राजनीतिः, समाजनीतिः ; धर्मः, दर्शनम्, स्वास्थ्यम्, साहित्यम्, इतिहासः, भूगोलः, आयुर्वेदः, श्रीढाकौतुकादिकम्, वाणिज्यम्, विज्ञानञ्च । एषु विषयेषु यादृशा महत्त्वपूर्णां सारगर्भितां लेखां आलोचनां वा पत्रपत्रिकादिषु निःसरन्ति तेषाञ्च पठनेन यादृशं ज्ञानं जायते तत् अन्यसाधनैः सर्वथा असाध्यं वर्तते । अत्र विद्यायां लब्धतौ ज्ञानस्य प्रचारे च अत्युत्तमा उपकारिता पत्राणाम् ।

शासनविषयेऽपि पत्राणि इमानि महत् साहाय्यं कुर्वन्ते । शासन-विभागतो या काचन नवीना व्यवस्था धारा वा जनतायाः कृते निर्मिता भवति तस्यां पत्रादिद्वारा एव जनतायाः प्रचारः क्रियते । अनेन उपायेन जनताऽपि शीघ्रमेव राजकीया व्यवस्थाम् आदेशं वा ज्ञात्वा

तदनुकूलम् आचरति । अथ च यदा कस्मिंश्चित् विवादास्यदे विपक्षे जनताया मतामत-परिधानस्य आग्रस्यकता भवति तदानीमपि समाचार-पत्राणि महत् साहाय्यं कुर्वन्ति । एतदतिरिक्तम्-यदा केचन शासनाधिकारिणो यथेच्छमाचरन्ति, अनुचितं कुर्वन्ति, अन्यायम् अत्याचारं वा विदधति तदा पत्राण्येव समालोचना द्वारा जनमतं प्रकाशनद्वारा च तेषां नियन्त्रणे दोषदूरीकरणे च समर्थानि भवन्ति । एवमेव व्यापारक्षेत्रेऽपि अनेकविधा उपयोगिता वर्तते पत्राणाम् ।

परन्तु यथा समासस्य किमपि वस्तु सर्वथा निर्दोषं नास्ति तथैव पत्राणि 'प्रपि सर्वथा दोषरहितानि न सन्ति । अतः उपकारस्थाने यदा कदाचित् अरकारमपि जनयन्ति । मिथ्यासमाचाराणां प्रकाशनेन भ्रान्तिजननम्, पक्षगतपूर्णलक्षणा प्रचारेण पारस्परिकं विद्वेष-वर्द्धनम्, ईर्ष्या-द्वेषमयीभिः समालोचनाभिः साहित्यिकक्षेत्रे कटुताया उत्सादनम्, अश्लीलविज्ञापनाणां प्रकाशनेन समाजे नैतिकताया अथ गलतज्ञेत्सादव-पत्रपत्रिकादीनां कतिपये दोषाः सन्ति । यदि हमे दोषा न स्युः यदि च सम्पादकमहाभागा निर्दोषं सम्पादने समधिकं ध्यानं दद्युस्तदा पत्रादि-भिर्यथा जगतो महीशान् उपकारः कर्तुं शक्यते न तथा अन्येऽुपादेः इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि ।

एवं निर्दिष्टं सिद्धंऽपि पत्राणामुपयोगित्वे यथा एतेषां मुद्रण-प्रकाशनं यथा व्यापकः प्रचारो यथा च सम्पादकानां लेखकानां च आर्थिकी अवस्था अपेक्ष्यते तथा नास्ति । परन्तु अज्ञानं गता सम्प्रति अस्माकं परतन्त्रतायाः कालराशिः । समागता च रगतन्त्र-स्योद्भववेला । तद् आशास्त्रे यत् स्वतन्त्रे भारते यथा अन्यक्षेत्रेषु समुन्नतिं विधास्यते तथैव पत्रपत्रिकादीनामपि दशा दिने दिने समा-चीनता यास्यति इति ।

विज्ञानस्य उपयोगिता ।

मानवसमाजस्य सर्वविध सुखाय यानि यानि शास्त्राणि प्रणीतानि सन्ति तेषु विज्ञानशास्त्रस्यापि महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते । विज्ञानं हि जगतः सर्वेषामपि भौतिकपदार्थानां सुपरीक्षणं कृत्वा, अर्थात् कस्य पदार्थस्य किं स्वरूपम्, तस्मिन् क्व गुणा, का शक्ति, कुत्र वा तस्य उपयोगं कर्तव्यं इत्यादि विषयाणां सूक्ष्मरूपेण निरीक्षणं कृत्वा तत्तद्भूतानां यथोचितं तेषु समाजस्य उपकारे विनियोगं करोति । यदि विज्ञानशास्त्रं न स्यात् विज्ञानकटुध्यां च सर्वेषां पदार्थानां तात्त्विकं ज्ञानं न स्यात् तर्हि समाजो भौतिकपदार्थानामुपयोगेन रहित एव तिष्ठेत् जीवने च पदं पदे महतीं कठिनतां अनुभवत् ।

विज्ञानशास्त्रस्य अनेके भेदाः सन्ति । यथा—ज्योतिर्विज्ञानम् आशु विज्ञानम् धनरूपविज्ञानम्, शरीरविज्ञानम्, भौतिकविज्ञानञ्चेत् । अस्माकं पूर्वजैः आचार्यैः ऋषिभिरभिभूतं विज्ञानशास्त्रस्य निमाणे महती समुत्थिता विहिता आसीत् । जीवानाम् आध्यात्मिकसुखाय यथा उपनिषदादीनां दशमशास्त्राणां च तै रचना कृता यथा वा रसानुभूतये साहित्यस्य विभिन्नानाम् अङ्गप्रत्यङ्गानां निमाणं कृतं तथैव भौतिकसुखाय विविधविज्ञानशास्त्राणामपि महता परिश्रमेण सम्पादनं कृत्वा जगतो महान् उपकारं साधितः । एतदथमेव आयुर्वेद, धनुर्वेद, स्थापत्य-सङ्गीतशास्त्रं ज्योतिषशास्त्रं च, इत्यादीनि नानाविधानि शास्त्राणि विरचितानि । एतदतिरिक्तम् विविधयन्त्राणां साहाय्येन जलयानानेमाद्ये विमाननिर्माणे नानाविधशस्त्रास्त्रादिनिर्माणेऽपि तै महत् कौशलं दर्शितम् । यद्यपि अनेकानि वैज्ञानिकपुस्तकानि विलोपगतानि तथापि यावन्ति इदानीं मिलन्ति तेषामेव अवलोकनेन ज्ञायते यत् अयं शास्त्रैः

सह विज्ञानशास्त्रस्य बहूना वैज्ञानिकाना सिद्धान्ताना चापि अस्मत्पूर्वजैः
बहोः कालात् पूर्वमेव आविष्कारो विहित आसीदिति ।

परन्तु अस्मिन् समये विज्ञानशास्त्रस्य महती समुन्नतिः सर्वतोऽधिका
च समृद्धिः सञ्जाता वर्तते । अस्माकं पूज्यशटैः महर्षिवर्यैः रोषितो
विज्ञानवृत्तः सम्प्रति वैदेशिकाना विदुषा प्रयत्नेन पूर्णतया अकुरित-
पुथिन पल्लवितो फलितश्च अनेकऽनेक शाखा प्रशाखादि-समन्विता
महाविशालकायो महान् ग्रानन्दप्रदश्च सवृत्तो वर्तते । विज्ञानशास्त्र-
स्यैव समुन्नतेरय परिणामो वर्तते यत् इदानीं विश्व-दिस्मयकराणि
नानाविधानि यन्त्राणि विविधाश्च नवनया आविष्कारा दृष्टि-
भोचरी भवन्ति । यदिदानीं स्वल्पकायः स्वल्पवल्गुश्च मानवो जले स्थले
आकारो च अप्रतिहत राज्यं कुर्वते तत् विज्ञानस्यैव प्रभावेण । विज्ञान-
बलेनैव अगम्यमपि सुगमं, असाध्यमपि सुसाध्यम्, अलभ्यमपि सुलभम्,
अदृश्यमपि प्रत्यक्षं कर्तुं शक्नुवन्ति जना । अथ गमने आगमने, भोजने
पाने, क्रीडाया धीतुके, खेलने कर्दने, पठने लेखने, व्यवसाये वाणिज्ये,
किमधिकं जीवनस्य सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु यदस्माभिः महत् सौविध्यं सुखञ्च
अनुभूयते तत्र विज्ञानमेव हेतुः ।

अथ च न केवलं विज्ञान जनतायाः शारीरिक-मुक्त शान्तिमात्रमेव
सम्पादयति अपरन्तु अज्ञानान्धकारं दूरे कृत्वा ज्ञानालोकविस्तारेऽपि अस्य
महानुपयोगो वर्तते । पूर्वं जनाः गुरुमुखात् श्राव्य भाव ताडपत्रेषु वा
लिखितानि पुस्तकानि पठित्वा ज्ञानलाभं कुर्वन्ति स्म । अतः सर्व-
साधारण्ये शिक्षाया व्यापकरूपेण प्रचारः सर्वथा दुष्कर आसीत् । परं
सम्प्रति तु मुद्रायन्त्रसाहाय्येन संसारस्य सर्वेऽपि नरा नार्यश्च नानाविधानि
पुस्तकानि पठित्वा सुलभतया एव यथेच्छं ज्ञानलाभं कर्तुं शक्नुवन्ति ।
संसारस्य सर्वेषु मुद्रायन्त्रेषु प्रतिदिनं यावन्ति पुस्तकानि प्रकाशितानि
भवन्ति तेन्यश्च ज्ञानविज्ञानविस्तारे शिक्षाप्रचारे च यावान् लाभो
भवति तस्य इयत्ता नास्ति । एतदतिरिक्तं समाचारपत्रद्वारा यद् सर्वं

अतिदूरस्थमपि नूतनात् नूतन समाचारं स्वल्पकालेन एव लभामहे यद्य
गृहस्थितैरेव अस्माभिः देशविदेशानां वार्ता व्याख्यानानि गीतानि च
अप्यन्ते तद् विज्ञानशास्त्रस्यैव वरदानमस्ति ।

एवञ्च अद्यावधि विज्ञानबलेन आविष्कृतानां नवनवाऽविष्काराणां
दैनिककार्योपयोगिना विविधवस्तुनाञ्च उपरि यदा दृष्टिपातः क्रियते तदा
विस्मयं मुखं मानसा भ्रमः । परं विज्ञानस्य एतावतैव कार्यं समाप्त
नास्ति । विभिन्नदेशेषु अद्यापि परःशता वैज्ञानिकाः प्रयोगशालासु नव-
नतत्त्वान्वेषणे नवनवयन्त्रनिर्माणे च अहोरात्र व्यापृताः सन्ति ।
वैज्ञानिनी उन्नतिरेव सम्प्रति सर्वोच्चसभ्यताया निदर्शनमस्ति । येन
देशेन विज्ञाने यादृशी समुन्नतिर्विहिता स देशः तेनैव अनुपातेन सभ्यो
मन्यते । अत एव सम्प्रति सर्वेऽपि वैज्ञानिके एव कार्यं प्राधान्येन
सलग्नाः सन्ति । अतोऽनुमीयते यत् इतोऽपि अधिकाधिकं चमत्कार
दर्शयिष्यति विज्ञानशास्त्रमिति ।

परन्तु विज्ञानशास्त्रद्वारा अनेकानेकेषु उपकारेषु जायमानेष्वपि ये
केचन महान्तः अपकारा अपि दृष्टिपथमायान्ति तेषामपि चर्चा
अवश्यकरणीया अस्ति । सुखेन सहैव यदिदानीं नानाविधैः नवनवैः
रोगैर्जना अनुदिन असमये एव मृत्युमुखे गच्छन्ति, विषयाभिलाषपदार्थैः
विविधैर्विलासमयैः वस्तुभिः समाकृष्टचेतसो नरा नार्यश्च यदिदानीं
विलासपद्धौ स्वकीय स्वास्थ्यम् आरोग्य सञ्चरितता च झुहन्तः दृश्यन्ते,
यच्च नवाविष्कृतैः महाभयङ्करैः मारणार्थैः क्षणमात्रे लक्षलक्षाधिकाः
प्राणिनो निर्मम नार्यन्ते गगनजुम्बिनश्च विशाल विशाला. सौधा
धराशाधिनो विधीयन्ते तदपि विज्ञानस्यैव साहाय्येन । एव तामेन उद्वेग
अनेका हानयोऽपि विहिता विज्ञानेन । परं तत्र विज्ञानस्य दोषो नास्ति
अपि तु व्यवहारकर्तृणा दोषो वर्तते । लाभकरस्यापि वस्तुनो दुरुपयोगेन
हानयः सम्भाव्यन्ते । मार्ग कुक्कुरादिभ्यः आत्मरक्षार्थं दण्डधारणस्य
उपयोगिता न केनापि अस्वीकर्तुं शक्यते । आवश्यकं तत् । परन्तु यदि

वक्षिन् दृष्टधारी पथिकः तेनैव दृष्टेन अकारण्यं सर्वैः सह युद्धं पात
प्रतिपानं च कर्तुमारमेत तर्हि स एव रक्षणार्थं रक्षितो दृष्टः तरु
नाशकारण्यं भवितुमर्हति । स एव दशा हृदानीं विज्ञानस्य अस्ति ।
अर्थकामयोः दासभूता सर्वे एव जनाः सम्प्रति स्वार्थमिच्छये विज्ञानस्य
सुदुपयोगं कुर्वाणा हरन्ते । यदि जनानां सात्त्विकी बुद्धिः स्यात् यदि च
विज्ञानस्य सुदुपयोगो विधोयेत तर्हि विज्ञाने न कोपि देशो द्रष्टुं शक्यते ।

अत एव अस्माकं शास्त्रेषु भीतिविज्ञानेन सह आप्यात्मिकज्ञान
स्यापि आदर्शकृता प्रतिपादिता वर्तते । अत एव च पुरुषार्थेषु अर्थ-
कामाभ्यां सह धर्ममोक्षयोरपि अन्वयवर्तव्यतां प्रतिपादयन्ति शास्त्राणि ।
यदि आप्यात्मिकज्ञानरहितं भीतिविज्ञानं भविष्यति यदि च धर्ममोक्ष-
बुद्धिः परिहाय केवलम् अर्थकामयोः पुरुषार्थं जनाः प्रवृत्तिष्यन्ते तर्हि अनर्थं
परम्परा अन्वयभाविनी । यदि जनेषु आप्यात्मिकं ज्ञानं स्यात्-सर्वेऽपि
यस्य मानसा भ्रातरः, सर्वेऽपि समानाः, एकस्यैव परमात्मनः प्रजाः, प्राः
सर्वेऽपि अस्माभिः भ्रातृवद् पतिगण्यम्, न परस्परं वैरं कर्तव्यं नापि
विरोधः—यदि ईदृशी मद्बुद्धिः उदियार् तर्हि विज्ञानं पितृवार्कं भवि-
तुमर्हति । न केवलं अभ्यात्मज्ञानेनैव न वा केवलं भीतिविज्ञानेनैव
संसारस्य पूर्णतया कल्याणं भवितुमर्हति । यदा ज्ञानं विज्ञानस्य उभयपक्षि
समन्वितं सुगमसद् सहकारि च भवति तदैव संसारस्य पूर्णस्येव
अभ्युदयो भविष्यति सर्वेषां च सुख-शान्तिमयानि दिव्यानि पास्त्यनि ।
अतो विज्ञानेन तदैव देशे आप्यात्मज्ञाननिवृत्तौ अत्रि मनुजानिः
कर्तव्या अथ च अर्थकामाभ्यां सह धर्ममोक्षयोरपि आदर्शकृता अन्व-
यवन्तया देन विज्ञानं विशुद्धस्वंगं जगताः उपकारे समर्थं स्यात् ।

आशासे स्वल्पतया प्राप्तो भारतपर्यः पुरातन इव हृदानीमपि ज्ञानेन
सदैव विज्ञानेऽपि चरमानुन्नतिं कृत्वा उभयोरपि सामञ्जस्यं स-देशं
वास्तविकं समरोऽपि विरथे इवार्थकीर्षी राज्यैः स्वप्राप्तिर्था इति ।

व्रतोत्सवानाम् उपयोगः ।

अस्माकं वैशक्तिकजीवनस्य सामाजिकजीवनस्य वा हिताय अभ्युद-
याय च धर्मग्रन्थेषु ये ये विधया निर्धारिताः सन्ति तेषु व्रतानाम् उत्स-
वानाञ्च अतीव महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते । एतेषां विविध-व्रतोत्सवानाम्
यदि विधिपूर्वकम् अनुष्ठानं पालनं च क्रियेत तदा तेभ्यो नानाविधा
लाभा भवितुमर्हन्ति । मनसि पवित्रता आयाति । पुरातनकथानां स्मरणं
जायते । समयशक्तिः वर्द्धते । सघटनात्मको भावो जागर्ति । महान् समु-
त्साहो भवति । अन्ये च अनेके लाभा भवन्ति । अत एव अस्माकं
पूर्वजैः ईदृशानि अनेकानि व्रतानि उत्सवदिनानि च निर्धारितानि ।
एतन्मेषु अन्यधर्मेषु अपि व्रतोत्सवानां विधानम् अवलोक्यते ।

व्रतानि अनेकविधानि सन्ति । कानिचित् नित्यानि, कानिचित्
नैमित्तिकानि कानिचित् च कान्यानि । नित्यानि व्रतानि सर्वदैव विधी-
यन्ते यथा एकादशीव्रतम् । यानि व्रतानि केनापि निमित्तेन क्रियन्ते
तानि नैमित्तिकानि कथ्यन्ते यथा चान्द्रायणादिकम् । यानि च कस्या
अपि कामनायाः पूर्तये क्रियन्ते तानि काम्यव्रतानि भवन्ति । यथा पुत्र-
कामनायाः । एषु नैमित्तिकानि काम्यानि च व्रतानि तु आवश्यकतानुसारं
यदा कदाचित् विधीयन्ते । परं नित्यव्रतानि तु सर्वदैव सर्वेषु नियमा-
नुसारं वर्तव्यानि इति शास्त्रकाराणामादेशो वर्तते । अत एव अध्या-
त्मिकेऽपि अस्मिन् युगे परम्परया अद्यापि अनेकानि व्रतानि नरनारी-
समाजे प्रचलितानि सन्ति । द्विपरस्तु तत्रापि विशेषरूपेण व्रतानुष्ठाना-
दिकं कुर्वन्ति ।

व्रतदिवसेषु पालनार्थं ये ये नियमा निर्मिता सन्ति तेषां सम्यक्-
यदि पालनं क्रियेत तदा सत्यमेव अनेके लाभा भवितुमर्हन्ति इति आधु-
निका अपि मन्यन्ते । व्रतेषु किल आशाविहारादिविषये समयस्य उपरि

विशेषरूपेण ध्यान दातव्यं भवति । आहारे, शयने, भाषणे, हासे, सर्व-
त्रैव समय रक्षणीयो भवति । एतेन समयशक्तिः बद्धते । आहारनिरोधेन
स्वास्थ्य समीचीन तिष्ठति । उदरविकाराश्च नश्यन्ति । इन्द्रियसमयेन च
मनाविकारा नश्यन्ति । धार्मिकग्रन्थाना पाठेन कीर्तनभजनादिना च
मनसि धार्मिको भावः समुदेति । चेतसः चञ्चलता नश्यति, अपूर्वा
शान्तिः समायाति । प्रतिपद्यन् एकस्मिन् अर्पि दिने यदि ईदृशी साधना
विधीयेत तदापि आत्मनो बहुकल्याणं कर्तुं शक्यते ।

एवमेव उत्सवा अपि बहुविधाः सन्ति । यथा श्रीकृष्ण जन्माष्टमी,
रामनवमी, नवरात्रम्, रथयानां, विजयादशमी, दीपावली, सरस्वतीपूजा,
दुर्गापूजा इत्यादयः । एतेभ्यः उत्सवेषु व्यक्तितगतलाभापेक्षया सामाजिको
लाभः प्रचुरो वर्तते । उत्सवेषु सर्वे सम्मिलन्ति, सर्वे सङ्गच्छन्ते सर्वे च
सहयोगेन परस्पर सर्वाणि कार्याणि अनुतिष्ठन्ति । एतेन पारस्परिक
वैरविद्वेषादिकं नश्यति, स्नेहः सौहार्दं सामनस्य सहकारिता च
संबद्धते । सघटनात्मकश्च भावो जागर्ति । अथ च उत्सवैः समाने
सर्वत्रैव सुमहान् आनन्दसन्दोहः समुल्लसति । नीरसे निरानन्दे च जीवने
काचित् अपूर्वा सुप्रसन्नता समायाति । नृत्य-गीत वाद्यादिना, मुहूर्त-
मागेन, परस्परालापेन, क्रीडाकौतुकादिना, प्रियजनानां स्वागत-
सम्भाषणाभ्यां च सर्वे एव नरा, नार्ये, बालका, ब्रह्माथ परमानन्द-
मग्नाः प्रमुदितमानसाश्च इतस्ततो हसन्तः, खेलन्तः, क्रीडन्तः, गान्ते,
वादयन्तः, नृत्यन्तः, प्रमोदमानाश्च दृश्यन्ते । उत्सवदिनेषु बालकानाम्
उल्लासस्तु दर्शनीय एव भवति । ते हि चित्रविचित्राणि नानाराग-
रञ्जितानि वस्त्राणि परिधाय^१ मोदकानां फणशाय^२ इतस्तत पर्यानि^३
एकत्रकुर्वाणा उत्सवे सम्मिलनार्थं क्षुधापिशासादिकं विस्मरन्ति ।
पदातयश्च महता उत्साहेन घेगेन च उत्सवस्थले गच्छन्ति । एवञ्च

उत्सवदिनानि नानाविधनु सदैव्यादि कारणेषु सत्सपि किञ्चित्कालार्थं महान्तमानन्द जनयित्वा महान्तमुत्साह समुत्पादयन्ति ।

एतदतिरिक्तम् एकः अन्योऽपि महान् लाभो वर्तते । ये ये उत्सवाः सन्ति ते सर्वेऽपि जातेः समाजस्य राष्ट्रस्य च हितदृष्ट्या प्रचारिताः सन्ति । तेषाम् एकमेकम् उद्देश्यं वर्तते । यदि तदनुसारं सर्वेऽपि उत्सवा मान्येरन् तदा समाजस्य राष्ट्रस्य च महान् लाभः स्यात् । द्विनाशि उदाहरणानि गृह्यन्ताम् ।

अस्मत्समाजे एको दुर्गापूजेत्सवः प्रचलति । वृहस्पे अस्य महान् प्रचारो वर्तते । अस्य उत्सवस्य उद्देश्यं समाजे शारीरिकशक्ति-वर्द्धनं दुष्टदमनञ्च । अस्मिन्नुत्सवे महाचण्डिकाया मूर्तिः निर्मायते । देवो दशभुजान् धारयति । प्रतिभुज विभिन्नानि शस्त्रास्त्राणि भवन्ति । भगवद्भारकारः सिंहः तस्या वाहनं भवति । महिपासुरं सम्मर्द्य भगवती अन्येषामपि असुराणां विनाशाय विराजमाना तिष्ठति । इदं मूर्तेः स्वरूपं वर्तते । एतदतिरिक्तं उत्सवेऽस्मिन् जना अस्त्रशस्त्रादि-चालनस्यापि अभ्यासं कुर्वन्ति । एतत्सर्वं किं सूचयति ? एतदेव यत्—यदि आत्मनः समुत्कर्षं शनूया च विनाशः अभीष्टः स्यात् तर्हि शक्तेरुपासना विधेया । शस्त्रास्त्राणि सर्वे धारणीयानि । तथा च बलोपार्जनं कर्तव्यं येन सिद्धसदृशा अपि चलवन्तो वशीभूता भवेयुः, महिपासुरसमानाश्च जगतः शान्तिविधातका उद्दण्डा दुर्दान्ता दुराचारिणोऽपि पादाभ्यां सम्मर्दिताः स्युः । यदा समाजस्य सर्वेष्वपि पुरुषेषु स्त्रीषु च अयं भावः समागमिष्यति तथैव च ते समाचरिष्यन्ति तदैव आत्मनो धर्मस्य जाते राष्ट्रस्य मर्यादायाश्च सुरक्षां कर्तुं शक्यते न अन्यथा ।

द्वितीयमुदाहरणं गृह्यताम् । एतदनन्तरं कार्तिके दीपावली महोत्सवः समायाति । अस्मिन् उत्सवे सर्वेऽपि जना निजनिजगृहाणां सशोधन-सम्पार्जननादिकं कुर्वन्ति । साधारणा गृहस्था गोमयादिना गृहं लेपयन्ति घनिकाश्च स्वस्वमवतानि चूर्णैः चमत्कृतानि कुर्वन्ति । सशोधिते

सुसम्मार्जिते सुलिप्ते समलङ्कृते च ग्रहे लक्ष्म्या पूजनं भवति । सर्वत्र च दीपावली प्रज्वलिता क्रियते । अनन्तर धनिका रक्तीयं पार्श्वे आयव्यपादिकं गणयन्ति । धूतादिना बहवो विजयापर्यायां कुर्वन्ति । तस्या एव रात्रे अन्तिमे ग्रहे शूर्पाणि घादयन्त्यो ग्रहियो एतात् दग्धतायाः निःसारणं कुर्वन्ति । सर्वामपि निशां पूजागटादिना आमोदप्रमोदाम्या च जना अतिवाहयन्ति । अयं सर्वोऽपि कार्यकलाप किमुद्देश्यं प्रकटीकरोति ? इदमेव यत् कन्यापि पुरुषस्य परिवारस्य जाते राष्ट्रस्य वा प्रभूत वित्तमेव विना जीवनं न स्यात्तुमर्हति । अतः सर्वेऽपि यथाशक्ति विविधैरुपायैः धनोपार्जनस्य दग्धताया निःसारणस्य च उपाया विधेयो येन सर्वेषामपि जीवनं सुखमयं शान्तिमयं सम्मानमयं च सम्पद्येत ।

अथ यद्यन्तर्ग्रामी यत्नताम् । अस्मिन् उत्सवे किं भवति ? बुद्धिदेवताया श्रीसरस्वत्या शान्तिमाधुर्यमयी मनोहरा भूर्तिः निर्माप्यते । शारदा नीरक्षीरविवेक कला कुशलस्य हृद्य उपरि विराजते । एकरिम्बु हस्ते सफलजनमनोविनोदिनी योणा अवरिम्बु च अज्ञानान्ध निराकं ज्ञानालोकप्रसारक पुस्तकम् । अस्मिन् दिने च प्रातःकालादेव सरस्वती-पूजनं पुस्तकपत्रादिपूजनं च भवति । ज्ञानोपसर्जनां विदुषा विद्याधिनाञ्च समुदायो महता समारोहेण उत्सवमिदं सुसम्पन्नं विदधाति । एतेऽपि किं प्रकटीभवति ? विद्योपार्जनस्य आररपकता । एष महोत्सव सन्देशमिमं ददाति यत् ज्ञेये च सत्यपि यावत् देशे विद्याया प्रवाधे न भविष्यति सर्वे च नरा नार्यश्च सरस्वत्या पञ्चकं अर्थात् बुद्धिधिया विद्यावन्तो बुद्धिविधेः शरीलाश्च न भविष्यन्ति तावत् राष्ट्रकृपायां सर्वेषा अस्मभ्यं भवति ।

एवमेव होलिभोत्सव समाप्त्य सर्वेऽपि श्री पारस्परिक गणद्वेषा दिक् प्रत्याह्वय सर्वथा सुगमिलितैः आमोदप्रमोद-व्यापनैश्च स्थापयन् इति सूचयते । अनेनैव प्रकारेण सर्वेऽपि उत्सवा प्रतिपत्तं भवति

सन्देशमिव दातु, किमपि सिद्धयितु, किमपि च स्मारयितुमिव समायान्ति । अत एव यदि यथाविधि महोत्सवा सम्मानिताः स्युः तदा राष्ट्रस्य महान् लाभो भवितुमर्हति । एवमेव वेपाञ्चित् महापुरुषाणां ये ये जन्मोत्सवा जायन्ते तैरपि सामाजिकजनेषु कृतज्ञताबुद्धिः, स्फूर्तिः, उत्साहश्चेत्यादयो अनेके लाभा सम्भवन्ति । इमानि एव फलानि उद्दिश्य व्रतोत्सवाना विधानं कृतं शास्त्रेषु । अतो यथासम्भव विधिपूर्वकं व्रतोत्सव-प्रचाराय प्रयत्नो विधेयः । तथा च लिखितं बृहद्दर्मपुराणे—

कुर्याद् गृहस्थः सर्वपा देवानामुत्सवक्रियाम् ।

सम्प्रति व्रतोत्सवाना यत् स्वरूपं समाजे प्रचलितं वर्तते तत् सर्वथा निरर्थकं दूषितं विधिहीनं च वर्तते । अत एव यथा लाभा अपेक्ष्यते तथा न भवन्ति । न जना विधिपूर्वकं श्रद्धया भक्त्या च व्रतानि कुर्वन्ति न च उत्सवेषु सामूहिकरूपेण परस्परं सम्मिलन्त्येव । नाममात्रं स्वमनुश्रीयते । अतः समाजसुधारकाणां धार्मिकाणां च इदं प्रथमं कर्तव्यं वर्तते यत् पुनरपि व्रतोत्सवानां समुचितरूपेण प्रचाराय समुद्योगं कुर्यात् येन यथार्थलाभः सम्भवेत् । आशासे संस्कृतपरिद्विताः छात्राश्च अस्मिन् विषये विशेषरूपेण ध्यानं दास्यन्ति इति ।

महापुरुषाणां चरितावली-पाठः ।

मनोपिण्डो हि मानवजीवनं सप्राप्त इति कथयन्ति । यथा सशरमे विरोधिनो जना परस्परं संघर्षं युद्धं च कुर्वन्ति तथैव मनुष्याणां जीवने अपि सततमेव बहिः आभ्यन्तरे च युद्धं प्रचलति । यथा बहिः द्वयोः विरोधिनोर्मध्ये युद्धं भवति तथैव आभ्यन्तरे मुखं दुःखयोः, दर्प-विषादयोः, जय-पराजयोः, लाभा-उलासयोः, आशा-नैराशयोः, धना-उधमयोः,

परोपकार-भावना न समुद्भवति ? नेताजी गुभापचन्द्रयोसस्य स्वदेशानुगा
 पर्यत । स्वकीया मातृभूमिं परतन्त्रतायाः अग्रविजयतात् पाशात् उन्मो-
 चयितुं^१ तेन महापुरुषेण किं किं कष्टं न उररोरुतम् ? स हि महातुभाप
 श्रीप्रातिशीध स्वतन्त्रताप्राप्तये राष्ट्रियमहासभायाः सम्बन्ध विच्छेद कृत्वा
 अग्रगामिदलस्य सघटन चकार, देशे नवीनमुत्साह जनयामास, वेप परि
 घर्त्य^२ बहिर्गत्वा विदेशे सैन्यनिर्माणं च अरुरोत् । परं प्रतिकूलपरिस्थिति
 वशात् तेनापि सफलताम् अलभमानो निजान् प्राणानपि तत्रैव सन्तुल्यसर्ज ।
 एतादृशस्य त्यागमूर्तेः वीरपुरुषस्य परमपवित्र जीवनचरित्रं पठित्वा को
 नाम पाषाणहृदयोऽपि जनो देशसेवाया भावनया चरणं परिपूर्णहृदयो न
 भवेत् ? एवमेव लोकमान्यः तिलकः, महात्मा गान्धी, जगदीशचन्द्र बोस,
 रवीन्द्रनाथ ठाकुरः, योगिराज श्री अरविन्द इत्येतादयोऽसदृशा आत्मचिन्त
 नररायणा साधवश्च ईदृशा लोकोत्तराः पुरुषा बभूवुः येषां चरित्राऽभ्युदयेन
 पदे पदे उत्तमोत्तमा शिक्षा मिलति ।

एवमेव विदेशेषु अपि एवैके ईदृशा महापुरुषा भूताः सन्ति येषां
 जीवनचरित्रस्य अपठनम् आत्मनो महती हानिः कस्तु शक्यते । ते अपि
 अस्माक कृते तथैव माननीया अनुकरणीयाश्च सन्ति यथा स्वदेशवासिनः ।

महात्मा गान्धी

श्रीमद्भगवद्गीताया दशमाध्यायस्य अष्टमश्लोकात् शायते यत् ये केचन
 अलौकिक शक्ति सम्पन्ना महापुरुषा महोत्तले अनतरनि^३ ते ईदृशस्यैव
 श्रेयभूता भवन्ति । ते देशकालयोः आवश्यकतानुसारं भगवद्विद्यया

आयान्ति अलौकिकानि च कार्याणि कृत्वा पुनरपि निवर्तन्ते । वस्तुतः ईदृशा एव पुरुषाः पर्यापि देशस्य विभूतयो भवन्ति । नहि कस्यापि देशस्य गौरव विख्यातिनां तस्य देशस्य नटनट्रीभिः गिरिपर्वतैर्वा भवति अपितु तत्रत्यैः विलक्षण-प्रतिभा-सम्पन्नैः अलौकिकशक्तिशालिभिः महा-पुरुषैरेव । अस्माकं वृत्ते महतो गौरवस्य अथ नियमो वर्तते यत् अति प्राचीनकालात् भारतवर्षे ईदृशानां महापुरुषाणां पुण्यपरम्परा अगच्छति । वाल्मीकिः व्यासः, बुद्धो महावीरः, शङ्करः चैतन्यः, दयानन्दो विवेकानन्दश्च ईदृशा एव भगवदशभूता महामानवा वभूवुः येषां नामस्मरणमात्रेण अस्माकं मस्तक ध्रुवया नतं किन्तु गौरवेण समुन्नत भवति । ईदृशेषु एव जगद्वन्दनीयेषु कतिपय महापुरुषेषु विश्वविश्रुतस्य महात्मनः गान्धी-महोदयस्यपि गणना अस्ति यस्य सच्चित्तमः परिचयः पाठवाना पुरस्तात् अत्र दीयते ।

महात्मनो गान्धिमहोदयस्य जन्मभूमिः गुजरात प्रान्तस्य प्रसिद्धं पेंग्वन्दरनामकं राज्यमासीत् । तत्रैव १८६६ तमे ईशवीयवत्सरे एक-स्मिन् प्रतिष्ठिते वणिग्घाते एतेषां जन्म अभूत् । तस्मिन् समये अस्य पिता श्री करवा गान्धी राजकोटराज्यस्य प्रधानमन्त्री आसीत् अतो गान्धिजीवस्यापि शैशवकालः तत्रैव व्यत तो बभूव । एतस्य कुल वैष्णव-धर्मानुयायि आसीत् माता चास्य परमधर्मिष्ठा । अतः बाल्यकालादेव श्री गान्धिजीवः धर्मस्य सदाचारस्य च प्रभावेण प्रभावित आसीत् । इदमेव च कारणमासीत् येन गान्धिमहोदयस्य आदित आरम्भ अन्तपर्यन्तं समस्त-मपि जीवनं धर्ममय सदाचारमय च आसीत् । अस्तु ।

तदानीं समाजे बालविवाहस्य प्रथा पूर्णरूपेण प्रचलिता आसीत् । अतः प्रचलितरीत्यनुसारं गान्धिजीवस्यापि विवाहः त्रयोदशे एव वर्षे धीमत्या कस्तूरया नाम्न्या कन्यया सह बभूव । विवाहानन्तरं मैदुरुक्लेशान

परीक्षामुत्तरे^१ इने "वेरिस्टरी" शिक्षामहाशयं इङ्ग्लैण्ड देशे गताः । तत्र चतुर्दशैषु इमा शिक्षा समाप्त्य ते पुनः स्वदेशं समगतः राजहोट नगरे च न्यायालये वाक्यं लक्ष्यं कर्तुं प्रारभन्त । परन्तु वाक्कालक्षणं प्रायेण प्रपञ्चपूर्णं छलकपटमय असद्वचनमग्निं च भवति अतः सधुद-
येन भाविमहात्मना च गान्धिमहोदयेन एतस्मिन् कार्ये समीचीना सा-
हता न लभ्या । कथं च सफलतां लभत सः ? यतो हि स भगवता
भारतभूमौ नहि स्वोदरपूरणाय धनार्जनाय वा प्रेषित आसत् अपितु
भारतभूषणं भाग्यनिर्माणाय कोटिकोटिभित्तानां भारतीयानां समुदायस्य च ।

गान्धिजीवः वाक्कालकार्यं कुर्यान् एकदा एष अभियोगमादाय अनीका-
देशे गतवान् । तत्र पूर्वत एव बहवो भारतीया निवसन्ति स्म । परं तेषां
दशा तत्र अतीव शोचनीया कष्टबहुला च आसीत् । इदं दृष्ट्वा गान्धि-
जीवस्य हृदये अतीव दुःखमभूत् । "डरपन" नगरस्य न्यायालये च यदा ते
भारतीयनेपालसुधार शिरसि उपर्युषं^२ दृष्ट्वा गताः तदा तत्रत्येन न्याया-
लयेन तै नितान्तं अपमानितः उपर्युषर अन्तारस्थाय^३ च अन्तर्दिताः ।
भारतीयानामीदृश अन्यायं दृष्ट्वा तेषां हृदये ततोऽपि अधिका चिन्ता दुःखान्
उद्वेगश्च समुत्पेदे । ततस्ते सर्वे स्वहोत्रं न्यायालयकार्यं परित्यज्य तत्र-
भारतीयानां दशापरिवर्तनं च मुम्बई आन्दोलनं चालितवन्तः । एतेषां
नेतृत्वेन तत्रत्या भारतिया अरि समुद्रिता यभूतः । अन्ते च १८६४ तमे
वर्षे नेत्राल इण्डियन काँग्रेस नामकसंस्थायाः स्थापना अभूत् । गान्धिमहो-
दस्य नेतृत्वे अनया संस्था तत्रत्य भारतीयानां जीवनस्य सर्वेषु अरि
क्षेत्रेषु महती शक्तिः कृता । अनन्तान् गान्धिमहोदयर यजनितो
प्रवेशस्त भारतम्भिकः कारः ।

यस्मिन् समये गान्धिमहोदयः आनीकदेशे आन्दोलनं कुर्यात् आरम्भं
कस्मिन् समये भारतदेशे स्वराज्यस्य कर्षणसमा कार्यं करोति स्म ।

अश्रीकान् गान्धिमहोदयः १९१६ तमे वसरे भारतीय कांग्रेस-
सभाया सन्मिलितो बभूव, १९२० तमवर्षाच्च "असहयोग" आन्दोलनं
चान्वयात् । एतस्मै नेतृत्वे १९३० तमस्य वसरे च कांग्रेससभया पूर्ण-
स्वतन्त्रतायाः प्रस्तावः स्वीकृत तदनुसारं च देशे पूर्वतोऽपि अतिक्रान्ति-
असहयोगादि आन्दोलनं चलितुमारंभे ।

१९३२ वत्सरे यदा आङ्गलशासकैः हरिजनानां कृते पृथक् निर्वाच-
नस्य प्रस्तावः कृतः तदा तस्य विरोधे महात्मना आभरणमनशनं प्रार-
ब्धम् । तेन शासकैः पृथक् निर्वाचनस्य प्रस्तावः परावर्तितवन्तः ।
१९४२ तमे वत्सरे "भारत छोडो" नाम्ना अन्तिममान्दोलनं चालितं
गान्धिमहोदयैः यत्कारणात् सार्धवर्षद्वयं कारागारं भुक्त्वाऽपि १९४७
तमवत्सरे पूर्णस्वतन्त्रतां लब्धवन्तः अनेकशतवर्षेभ्यश्च पराधीनं भारतं
पराधीनतायाः उन्नोचितवन्तः ।^१

इदं ज्ञानस्थेन सर्वे यत् स्वतन्त्रताप्राप्तिसमये देशस्य हिन्दुस्तान पाकि-
स्तान रूपेण द्विधा विभाजनं जातम् । अतः विभाजनात् पूर्वं विभाजनानन्तरं
च कश्चिन्नगरं नोअस्सालीनगरे च हिन्दू मुस्लिम सन्प्रदाये भयानक-
रूपेण उपद्रवा आरब्धाः । तस्य स्फुलिङ्गाश्च प्रायेण समस्तेऽपि देशे वैर-
विद्वेषानलं प्रज्वालितवन्तः । अस्मिन्नपि अशान्तिमयमे उपद्रवपूर्णं च
समये महात्मा गान्धिमहोदयः शान्तिस्थापनार्थं सुमशान्तं प्रयासं कृतवान् ।
अन्ने च अन्नेन शान्तिप्रयासेन सहैव १९४८ तमे वत्सरे जनवरी मासस्य
त्रिंशत्वारिकाया प्रार्थनासभाया गच्छन् एकेन यमनोत्पातपीडितेन गान्धि-
महोदयस्य च यवनपत्न्यातघटेन "नाथूराम गोडसे" नामकेन युवकेन
गुलिकया हतः सन् पाञ्चमीतिकु शरीरं परित्यज्य चरमा शान्तिं लेभे ।

इदमेव महात्मनः अतिसन्निवृत्तं जीवनचरितं वर्तते । अश्रीक-
ान्मनादारभ्य मरणकालपर्यन्तं भारतीयस्वतन्त्रतायै भारतीयानां सर्वविध-

समुद्रतये च महानगा गति मोक्षदेव दारुण अन्धोरात्र चञ्चल,
यानि यानि च अभूवन्पुनश्चि कायाणि कृतानि, तत्र तत्र च पाठ्यो
संस्तता सन्ना तत् सर्वं दर्शनातीति वार्ते । एतन्म अदिशा मरु
प्रदेष्य च या स्वतन्त्रता ल ग गान्धिमहोदये सा नायतिहास्य अभू
पूषा घटना वर्तते । एतदतिरिक्तं शिवाग्रस यय, प्रामोयोग प्रदानय,
स्वतिष्ठन्तासुसारं हरिजनानामुदासाय, विरयपुराति निवारणाय, प
त्यशेद्वया सह समागतया विलासिताया दूरीकरणाय, स्वदेशेयसु
प्रचाराय, प्राच्यसम्पत्ता-प्रतिष्ठापनाय, नैतिकशासक-वलयद्वयनाय,
समन्वये च मानसु जतिघमनेर्विशेषं सौदायस्थापनाय च गान्धिमहोदया
यानि यानि कायाणि कृतानि, ये य च आस्था उपस्थापितरौ भारत प
तिहसे चित्स्मरणीया भवेयन्ते । किमधिकम् गान्धिमहोदया मनु
मदशा भूत्वापि अमातुपशासितम्पत्ता महामानस आसा । तं मु
घांका अ सन् । एतादृशा महापुरुषा पुनरपि भारतमुप सौभाग्यवद नान
अद्येयमनरजातेभ कल्पयुसम्पादनाय समये समये जन गदन्तु री
भाष्यात् पूत्रभायनो विद्वनायो मुद्गुद्गुह्ययन व ।

संस्कृतभाषायाः प्रचारस्य आवश्यकता ।

अस्माकम् अविद्यमानां कृते पठन-पाठन द्वारा संस्कृतस्य
प्रचारस्य कियती आवश्यकता पतिे इति किये विशेषनिष्कर्ष
प्रयोजनं नास्ति । इदं सर्वं एव भारतस्य सा कुर्वन्ता परस्परान् दि
त्यमत्र अम्भक भारत पानान् अतिगं गहित वर्तत यस्मात् अस्माकं
सर्वेभ्यः ज्ञान विज्ञान धर्म-कर्म-संशुद्धिमन्वयान्या विषय संक्षिप्तं स ।
यदि संस्कृतस्य संस्कृति न पठेत् महत्-महोदयं यन अदयोदो

तर्हि न ते आत्मनः पुरातनम् इतिहास नापि ज्ञानविज्ञानादिकमेव
 यथार्थरूपेण प्रवगन्तु शक्तवन्ति । यद्यपि भूमण्डलस्य विभिन्नभाषासु
 सस्कृतग्रन्थानाम् अनेके अनुवादाः प्रकाशिताः सन्ति तथापि यथा मूल-
 ग्रन्थानाम् अध्ययनेन कस्यापि विषयस्य यथार्थज्ञानं भवति न तथा अनु-
 वादग्रन्थानाम् अध्ययनेन इति सर्वसम्मतेः सिद्धान्तः अस्ति । यथार्थ-
 ज्ञानं तु दूरे तिष्ठतु, अनुवादकानां बुद्धिभेदात्, विचारभेदात् अज्ञानात्,
 अर्थपरिवर्तनाद्वा पदे पदे भ्रान्तिरेव जायते । अतो य वत् सस्कृताऽध्ययनं
 न क्रियते तावत् कोऽपि भारतीय स्वकीय साहित्यम् इतिहासं वा वास्त-
 विकरूपेण वेदितुं न प्रभवति । तस्मात् अक्षरमेव सस्कृतभाषायाः सर्वेरेव
 भारतनिवासिभिः प्रवासिभिर्वा आर्यसन्तानैः अध्ययनं कर्तव्यम् । बुद्धि-
 विकाशाय वित्तोपार्जनाय कीर्तिविस्ताराय वा यद्येच्छन् ग्रन्थदेशीया अपि
 भाषा अनुशीलनीयाः । तत्र नास्ति कस्यापि मतभेदः । यथा यथा अन्य-
 भाषायां अध्ययनं करिष्यते तथा तथा बुद्धिः विकासं लप्स्यते, ज्ञाने वृद्धिः
 भविष्यति, अलक्षता नश्यति, बहुशता च वद्विभवे । अतः सर्वथा उचितं
 विभिन्नभाषायां अध्ययनम् । परं भारतीयत्वस्य हिन्दुत्वस्य आर्यत्वस्य
 वा ज्ञानाय तु सर्वत्र पूर्वं सस्कृताऽध्ययनं नितान्तमेव आवश्यकं वर्तते ।

एतदतिरिक्तं भारतीयसस्कृतेः ररक्षार्थमपि सस्कृतप्रचारस्य आन-
 र्यकता वर्तते । भाषायां साहित्यस्य वा तत्पाठकानाम् उपरि क्रीदशः
 प्रभावः पतति इति बुद्धिमताम् अविदितं नास्ति । अतो यदि वयं सस्कृत-
 पठिष्यामः तर्हि इहात् अस्माकम् आदर्शां विचारां ध्यनद्वाराश्च भारतीया
 मविष्यन्ति । सततमेव वयम् अवलोकयामः । ये केवलं आङ्ग्लभाषा पठि-
 तवन्तः ये च केवलं सस्कृतं तथा विचाराऽचारादिषु पूर्व-पश्चिमयोरिव
 महान् भेदः प्रतिभाति । अतो यथा अस्मासु भारतीयत्वं तिष्ठेत् यथा
 च अस्माकं धर्मभूषा आचार व्यवहारा रीतयो नैतयश्च भारतीयसंस्कृतेः
 अनुरूपाः स्युः तथा आचरणीयम् । तस्य च प्रधानं साधनं वर्तते सस्कृत-
 भाषायां अध्ययनमेव ।

अन्यच्च संस्कृतपठनेनैव धरं राष्ट्रभाषाया हिन्द्या स्वकीयामु मानु-
भाषामु च नैपुण्यं लब्धुं शक्नुमः । यावत् समीचीनं संस्कृतज्ञानं नास्ति
तावत् न आमु भाषामु उत्तमोत्तमं निबन्धादिकं लेखितुं शक्यते, न
रमणीया कविता कर्तुं शक्यते नापि समालोचनादिकमेव । न च इमा भाषा
विना विश्वमान्यानां वेदोपनिषदा गीतादिग्रन्थानां च वयं भौतिकं त्वाभ्यासं
कर्तुं प्रमत्तमो येषां सत्सर्वत्र सर्वेषु च सम्यग्दर्शेषु सुमहान् प्रचारः समा-
दरश्च वर्तते । अपि च संस्कृतज्ञानेनैव अस्माभिः स्वकीयानि धार्मिक-
गुणानि अपि न विधिपूर्वकं सम्पादयितुं शक्यन्ते नाऽपि संस्कार एव ।
यदि वयं संस्कृतं न पठिष्यामः तर्हि स्वपूर्वजानां महान्तान् अपमान करि-
ष्यामः । तेषां उपकारेण च वञ्चिता भविष्यामः । अस्माकमेव हिताय
पूर्वजैः सर्वमपि भौतिकमुक्तं परित्यज्य अरण्येषु उषित्वा विविधशास्त्राणां
रचना कृता । अस्माकमेव निःश्रेयसाय कमिलादिमहर्षयो दर्शनशास्त्राणि
विरचितवन्तः । वेदाङ्गानि अस्माकनेव विविधज्ञानलाभाय विनिर्मितानि ।
आदिकविना रामायणी कथा, विशालसुद्धिना भगवता व्यासेन महाभार-
तश्च अस्माकमेव कल्पाण्ययं विनिर्मितम् । कविमुलशिरोमणिना कालि-
दासेन स्वकीयानां काव्यनाटकादीनां रचना विधाया अस्माकमेव शिरामि
उन्नमितानि । किंयत् मण्यामः ? समस्तमपि वाङ्मयं अस्मत् पूर्वजै-
अस्माकमेव समुत्क्रषाय हितसाधनाय च महता परिश्रमेण तपश्चर्याया च
निरचितं वर्तते । संस्कृत साहित्यं खलु अस्माकं परम्परागतं सर्वोत्कृष्टं पैतृकं
धनमस्ति । अस्यान् अवस्थायामपि यदि वयं संस्कृतं न पठिष्यामः, तस्य
समादरं न विगस्यामः, पठन-प्राठन परम्परया च रक्षणे न करिष्यामः
तर्हि कीदृशा वयं बुद्धिहीना अज्ञानाश्च भविष्यामः ? अतः अन्यभाषा-
णाम् अध्ययनेन सहैव येन केनापि प्रकारेण संस्कृतस्यापि अपश्यमेव
अध्ययनं कर्तव्यम् । अत एव इदानीं भारतहितैषिणः सर्वेऽपि मनीषिणो
नेतारश्च संस्कृतप्रचारस्य आवश्यकतां समर्थयन्तो दृश्यन्ते ।

अनेके जनाः संस्कृतभाषाम् अतीव कठिनां मायां तस्या अध्ययनाद्

विरक्ता जायन्ते । परन्तु अयं प्रवादोऽपि सर्वथा असत्य एवास्ति । स्वमातृभाषा परित्यज्य अन्यस्या कस्याश्चिदपि भाषायाः सस्कृताध्ययनं सर्वथा सुगम सरलञ्च वर्तते । पठन पाठन पद्धतिः अवश्यमेव सम्प्रति ईदृशी दूषिता वर्तते येन पठने विद्यार्थिनो महत् कठिन्यम् अनुभवन्ति । अत एव अयं प्रवादः प्रचलितो वर्तते यत् सस्कृतभाषा अतीव कठिन-भाषा वर्तते, परन्तु यदि समुचितरूपेण वैज्ञानिकपद्धत्या च शिक्षणं भवेत्तर्हि अल्पीयसा कालेन सस्कृतस्य पठने लेखने च समुचिता योग्यता लब्धुं शक्यते । अतो यथा स्वल्पतरेण कालेन विद्यार्थिनः पठने लेखने भाषणे च समर्था भवेयुः तथा प्रयतनीयं शिक्षकप्रवरैः ।

अयं सस्कृतभाषायाः प्रचारस्य केचन उपाया अधस्ताद् निर्दिश्यन्ते येषामुपरि सस्कृताऽध्यापकैः छात्रैः सस्कृतानुरागिभिश्च पूर्णरूपेण ध्यानं दातव्यम् ।

१—पाठशालासु अतीव सरलया शैल्या अध्यापनं स्यात् ।

२—अध्ययने अध्यापने, घादे विवादे, खेलने कूर्दने, भोजने पाने तथा च समस्तेषु कार्येषु अध्यापकैः छात्रैश्च परस्परं सस्कृतभाषाया एव व्यवहारः कर्तव्यः ।

३—पत्रलेखनादिकम् अपि सस्कृतस्यैः सस्कृतभाषायामेव कर्तव्यम् ।

४—प्रतिग्रामं, यदि न भवेत्तर्हि प्रतिनगरं तु अवश्यमेव तत्रत्यैः सस्कृतप्रचारिणी सभा कर्तव्या यस्या अधिवेशने सस्कृतप्रचारविषये भाषणादिकं भवेत् ।

५—नगरेषु सस्कृतकन्यापाठशाला अपि स्थापनीयाः । ग्रहस्थ-जनाश्च कन्यानां सस्कृतशिक्षणाय प्ररणीयाः ।

६—सस्कृतस्य अध्यापकैः छात्रैः तथा सस्कृतज्ञैः ज्योतिर्विद्भिः वेदैश्च स्वकीया कन्या अभिनवा वध्वश्च अवश्यमेव सस्कृत शिक्षणीयाः ।

७—राजकीयः शिक्षाविभागः संस्कृतशिक्षायाः प्रचारविषये पूर्ण-
ध्यानदानाय प्रेरणीयः प्रोत्साहनीयश्च ।

८—सर्वेऽपि संस्कृताऽध्यापकाः छात्रारंभे संस्कृतभाषाया महत्वादि-
विषये व्याख्यानदानाय अभ्यासं कुर्युः । यदा तदा जनसमूहे व्याख्यानं
च दद्युः ।

९—संस्कृतशानां जीविकानिर्वाहोचितवृत्ति—स्थिरीकरणाय राज-
कीयशिक्षाविभागाः प्रेरणीयाः ।

इमे अत्र कतिपये उपाया अभिनिर्दिष्टाः । अस्मिन् विषये विशेषशा-
नाय सार्वभौम संस्कृत प्रचार कार्यालयस्य साहित्यम् अवलोकनीयम् ।

इति कतिपये निबन्धा

लिखिता हानानुसारमस्माभिः ।

या काचित् शुटिरस्मिन्

भवेत्तदर्थं क्षमां याचे ॥

पत्र-लेखन-पद्धतिः

अत्र अभ्यासार्थं कानिचित् पत्राणि लिख्यन्ते । तदनुसारं छात्रैः पत्रलेखनस्य अभ्यासः कर्तव्यः । सदैव च निवेदनपत्र समाचारपत्र वा संस्कृतभाषया एव लेख्यम् ।

विद्यालये प्रवेशार्थं निवेदनपत्रम्

(१)

श्रीमन्तो माननीयाः अध्यक्षमहोदयाः
संस्कृत महाविद्यालय, वाराणसी,

मान्याः !

सविनयमिदं निवेदनं वर्तते यत् अहमस्मिन् वर्षे देवरियास्थ-
श्रीराधाकृष्ण संस्कृत महाविद्यालयतः प्रथमपरीक्षायां सफलतां लब्ध-
वान् अस्मि । इदानीञ्च भवतां महाविद्यालये मध्यमवर्गे पठितुमिच्छामि ।
अतः स्वर्गीये विद्यालये मम नाम उल्लिख्य अहं श्रीमदिमं शिष्यत्वेन
स्वीकरणीय इति मे सविनयप्रार्थना अस्ति ।

आशासे, मदीयमिदं निवेदनं स्वीकृत्य श्रीमन्तो अग्न्यमेव मामनु-
कम्पयिष्यन्ति इति ।

विनीत निवेदकः—
राधामोहन चतुर्वेदी

(२)

श्रीमन्माननीयाः प्रधानाध्यापकमहोदयाः
संस्कृत महाविद्यालय अयोध्या,

मान्यवर्याः !

श्रीमत्सु सविनय प्रणतिपुरस्सरमिदं निवेदनं वर्तते यदहं सर्वेऽस्मिन्
देवरीया मण्डलान्तर्गतं भवानीछापारं ग्रामस्थ-श्री विद्याधर्मं प्रचारिणी
संस्कृत पाठशालातः व्याकरणशास्त्रस्य पूर्वमध्यमपरीक्षायां प्रथमश्रेण्या
समुत्तीर्णोऽस्मि । अतः परं श्रीमता विद्यालये पठितुकामोऽहं स्वनामो-
ल्लेखनाय निवेदनमिदं समर्पये । अन्यच्च महर्घतामये अस्मिन् समये
अहं न खलु अत्रत्य सर्वमपि व्ययभारं स्वशिरसा एव बोधुं समर्थ इति
समुचितवृत्तिप्रदानार्थमपि तत्रभवतो मुहुर्मुहुर्भ्यर्थये ।

आशासे श्रीमन्तो निवेदनद्वयमपि इदं स्वीकृत्य अकिञ्चनमिमं ज्ञं
दयार्द्रदृष्टिपातेन अनुग्रहीष्यन्तीति—

ग्राम फोरया पोस्ट जगतौली
जिला सारन

भावको वशवदः—
अच्युतानन्द दोक्षितः

अवकाशार्थं पत्रम्

(क)

माननीया अध्यक्ष महोदयाः

श्री नारंग संस्कृत महाविद्यालयः, धुधुली,

श्रीमत्सु सविनयमिदं निवेदनं वर्तते यत् आगामिन्या माघ शुक्लाष्ट-
म्या मम कनिष्ठभ्रातुः विद्याहोत्सवो भविता । अतोऽहं माघशुक्लपञ्चमेः
आरभ्य माघशुक्लद्वादशोपर्यन्तं एकसप्ताहस्य अवकाशं प्रार्थये ।

आशासे विद्याहोत्सवे मम सम्मिलनं परमावश्यकं मत्वा श्रीमन्तः
अवकाशप्रदानेन मामनुग्रहीष्यन्ति इति ।

विनीत निवेदकः—

कृष्णदेव उपाध्यायः

(मध्यमवर्गीयः)

(१२६)

(ख)

लक्ष्मीपुरत

कार्तिक, शुक्ल १० बुधे, २००८

श्रीमत्सु पाठशालाध्वज महोदयेषु

सविनय निवेदनम्,

महादया ! अहम् अद्य विशेषकारणवशात् विद्यालये उपस्थितो
भवितु न शक्नोमि । आगामिनि दिनेऽपि उपस्थिते आशा नास्ति ।
अतो दिनद्वयस्य अवकाशाय निवेदनमिदं श्रीमता सेवाया प्रपयामि ।

आशा करोमि, श्रीमन्त अवकाशप्रदानेन माम् अनुग्रहीष्यन्ति इति ।

विनीत निवेदक —

राजकिशोर सिंह

(प्रवेशिकावर्गीय)

मित्रं प्रति पत्रम्

श्रीनगरत

भाद्र शु० ६, सोमवासरे २००७

माननीयेषु सुहृत्प्रवरेषु श्रीद्विवेदिमहोदयेषु

सस्नेह—नमस्कारा ,

बहूनि दिनानि व्यतीतानि परं भवताम् एकमपि पत्रं मम हस्तगतं
नाऽभूत् । भवन्तं सम्प्रति कुत्र वर्तन्ते किं च कार्यं कुर्वन्ति इति किमपि
मम विदितं नास्ति । अत एव सम्प्रति वर्यं अतीव चिन्ताऽकुला सञ्जाता
स्म । आशासे इत परं भवन्तं पत्रप्रपण्ये विलम्बं न करिष्यन्ति, शीघ्रमेव
च स्वकीयेन शुभसमाचारेण अस्मान् आनन्दयिष्यन्ति इति ।

अस्माकं गृहस्य सर्वोऽपि समाचारं समीचीनं एवाऽस्ति । अहमपि
पाठशालायां परिश्रमेण पठन् अस्मि । विशेषसमाचारं भवतः पत्रं समा
गते पुनः लेखिष्यामि । शीघ्रमेव पत्रप्रदानेन अनुग्राह्या वयमिति—

भवता स्नेहभाजनम्—

आसुरेन्द्र

मित्रं प्रति पत्रम्

प्रिय रेवतीरमण शर्मन् ।

भ्रमता गमनकाले कथित यत् गृह गत्वा अहं शीघ्रमेव पत्रं प्रेषयिष्यामि, परन्तु अद्य मासाधिक कालो व्यतीत पर मयत्त पत्रं न समायातम् । धन्या सन्ति भवन्त । त्विम् ईदृशी एव भवता प्रतिष्ठा भवति? अस्तु । इदं मदीय पत्रं पठित्वा शीघ्रमेव पत्रोत्तरं देयम् । इदानीं भवान् कुत्र निवसति, किं करोति, किं पठति लिखति, कदा च अत्र आगमिष्यति, गृहस्य च कीदृशं समाचारे वर्तते, स्वास्थ्यं च भवत कीदृशं सम्प्रति ? इति सर्वमपि शोघ्रतया पत्रद्वारा सूचनीयम् । अत्र सर्वेऽपि भवदीयत्रयस्य प्रतिदिनं प्रतीक्षा कुर्वन्ति ।

निजपितृभादेभ्यो भमं सादरं प्रणतयः सूचनीया । आशासं मया अस्मिन् वारे भटित्येव पत्रं प्रदास्यतीति ।

सस्नेहम्

भवता अभ्युदयाकांक्षी

प्रियव्रत शर्मा

गुरुसमीपे पत्रम्

गोरखपुरतः

आश्विन्या, वृ० ५-गुरो २००७

श्रीमत्सु भद्रे यपरणवमलेषु

सधिनय कीदृशं प्रणामाभ्युदय ।

पूज्यनादानां कृपया वरं सर्वेऽपि कुशलिनः स्म । आशासं मे भीमन्तोऽपि सारिवासाः कुशलिनो मयिभ्यन्ति ।

विशेषसमाचारं अद्य वर्तते यत् अहम् अस्मिन् वर्षे प्रथमभेदनां समुत्तीर्णं अस्मि । मनः विशालमस्य अद्य अपि विद्यार्थिनः समुत्तः एव

सन्ति । अस्य वर्षस्य परीक्षाफल बहु समीचीनं वर्तते । श्रीध्यावकाशा-
नन्तर पुनरपि वयं परिश्रमेण पठिष्यामो येन अग्रिमवर्षेऽपि परीक्षायां
सफला भविष्यामः ।

श्रीमता वशयदः—
रामलखन पाण्डेयः

पितुः समीपे पत्रम्

अयोध्या-गुरुकुलतः
माद्र कृष्णाष्टमी २००८

श्रीमत्सु पूज्यपितृचरणकमलेषु

कोटिशः सविनय-प्रणतिततयः ।

बहूनि दिनानि व्यतीतानि परं श्रीमता किमपि पत्रं न आगतम् ।
अहमत्र भवतामादेशानुसारं परिश्रमेण स्वपाठघट्टानाम् अध्ययन
करोमि । परन्तु मम समीपे सम्प्रति अनेकानि आवश्यकवस्तूनि न
सन्ति । पाठ्यपुस्तकानि सर्वाणि न सन्ति, लेखनी-मसीपात्रादिकमपि
समीचीनं नास्ति । ताद्यपदार्थानामपि अल्पता वर्तते, वस्त्राणि च मम
प्रायेण जीर्णता गतानि सन्ति । अतः श्रीमद्भिः शीघ्रातिशीघ्रं ५०)
रुप्यकाणि प्रेषणीयानि । अत्र त्रिलम्बो न कर्तव्यः । अहं नवरानावकाशे
आगमिष्यामि ।

भवदीयः आजाकारी

ब्रह्मचारी श्रीकृष्णः

प्रस्ताव-समर्थन-पद्धतिः

अत्र सभापतेः कृते प्रस्तावकरणस्य, व्याख्यानारम्भस्य तदुपसंहारस्य
च कानिचित् निदर्शनानि दीयन्ते । छात्रैः एतेषामभ्यासं कृत्वा अस्मिन्
पुस्तके लिखितानां निबन्धानां व्याख्यानरूपेषु अपि कथनस्य अभ्यासः
कर्तव्यः ।

नार्हति । अतोऽहं सभापतिपदाय समादरणीयानां शीर्षं महोदयानां
नाम मन्दुमानं प्रस्तौमि ।

मये, भारत समर्थनेन अनुमोदनेन च सहर्षमिमं प्रस्तावं
स्वीकुरिष्यतीति ।

अनुमोदनं समर्थनं च ।

(१) ग्रहनेतस्य प्रस्तावस्य हृदयेन समर्थनं करामि ।

(२) भीमता प० महोदयेन योऽयं प्रस्ताव सभापतिपदाय
विहितः स सपथा श्लाघनीय सर्वेषां च कृते उत्साहवर्द्धको वर्तते ।
अतोऽहं अस्य प्रस्तावस्य हादिकं समर्थनं करामि ।

अथ व्याख्यान पद्धतिः ।

(फ)

परमसम्माननीया सभापतिमहोदया ।

आदरणीया सभासदश्च ।

अत्र अहं भीमतामत्र विद्याविषये किमपि वक्तुमिच्छामि । यद्यपि
अस्मिन् विषये मम अधिकं ज्ञानं नास्ति । शुद्धशुद्ध-संस्कृतभाषणस्यापि
अभ्यासः नास्ति । तथापि उत्साहवशात् यथाशक्ति किमपि अवश्यमव
षन्ति समीक्षा वर्तते ।

प्राशा करोमि, भीमन्तः मम घुटीनान् उपरि ध्यानं न दास्यन्ति
प्रभया च व्याख्यानं भुत्वा मम उत्साहं वर्धयिष्यन्ति । (अतः परं स्वविषये
व्याख्यां दयम्)

(ख)

परमदया सभास्यस्य महोदया ! समुत्थिता माया मनापितु ।
आत्सल्येया सभासद ! प्रसारद्वाराप्रथमम् ।

महतः समुल्लासस्य परमानन्दस्य च अत्र विषयो वर्तते यत् वयमद्य सर्वेऽपि सुरभारतीसेवका नानास्थानेभ्यो भारतीयसरकृतेः प्राणभूतायाः संस्कृतभाषायाः प्रचारविषये विचारविनिमयं कर्तुं समुपस्थिताः स्म । भवादृशानां विद्वद्दरेणयानां महति समुदायेऽस्मिन् यद्यपि मादृशस्य स्वल्पबुद्धेर्बालकस्य व्याख्यानदानं घृष्टतामात्रं साहसमात्रमेव वा वर्तते तथापि यथाशक्ति मातुः सेवायां सर्वेऽपि बालकाः समानाधिकारा भवन्ति इति नियमानुसारं अहमपि यथाशक्ति यथाबुद्धिं च मातुः सुरभारत्याः समुद्धारविषये किमपि यत्कुमिच्छामि । आशासे महानुभावाः श्रीमन्तो मदीयमिदं बालचापल्यं मदीयाः व्रुटीश्च अत्रत्यमेव क्षमित्वा माम् अनुग्रहिष्यन्ति इति ।

(ग)

श्रीमन्तो माननीयाः सभापतिमहोदयाः, आदरणीयाः, सभासदः, प्रिया विद्यार्थिबन्धुवर्धनः

अद्य खलु महतः संनिवेशस्य अत्र विषयो वर्तते यदहं श्रीमतां पुरस्तात् संस्कृतभाषायाः प्रचारविषये किमपि कथयितुं श्रीमता सभापतिमहोदयेन आदिष्टोऽस्मि । यद्यपि विद्यावयवबुद्धानां श्रीमता पुरस्तात् मम भाषणं सर्वथा अनधिकारचेष्टितमेव वर्तते तथापि मन्ये क्षमाशीलाः श्रीमन्तो मम इदं बालचापल्यं क्षमिष्यन्ते, मम भाषणे याः काश्चन व्रुटयो भवेयुः तदर्थमपि च क्षमाप्रदानं करिष्यन्ति ।

उपसंहारः ।

१—माननीयाः !

मया पूर्वेभ्यः निवेदितं यत् अस्मिन् विषये मम ज्ञानं स्वल्पं वर्तते । अतः सम्प्रति अहं स्वव्याख्यानं समाप्तं करोमि ।

२—मान्यसभासदः ।

अतः परं अभ्यासभावात् मया अधिकं वक्तुं न शक्यते । अतोऽहम्
आत्मनो व्याख्यानम् अप्रैव समाप्य विरमाभि ।

३—माननीया पारिषदाः ।

भूयान् खलु मया समयो गृहीतः श्रीमताम् । अन्ये च अनेके
मुयोग्या वक्तारो वर्तन्ते येषां व्याख्यानश्रवणं नितान्तमावश्यकं वर्तते ।
अतोऽहं स्वकीया वक्तृता अप्रैव उपसहरन् श्रीमतः क्षमा याचे ।

४ - सभापतिमहोदया सभ्याश्च ।

एव मया अस्मिन् विषये यथाशक्ति स्वकीया विचारा भवता पुर-
स्तात् उपस्थापिता । अत्र यदि काचित् त्रुटिः स्वत् अनुचितं वा
किमपि उक्तं स्यात् तर्हि तदर्थमहं क्षमा याचे ।

